

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article

AZERBAIJAN TÜRKÇESİ DEYİMLERİNDE SAYGI VE SAYGINLIK ELDE ETME (ESKİ TÜRKÇE PARALELİNDE)

Sümeyra ALAN¹

Öz

Azerbaycan Türkçesi veya Azerice, Batı Türkçesine ve Oğuz grubuna dâhil edilmektedir. Yazı dili geleneğini yansıtmaması bakımından Türkiye Türkçesine en çok benzeyen Çağdaş Türk lehçesidir. Bu benzerlik kendini kültürel anlamda da göstermekte Azerbaycan Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasında tarihi kökleri ve uzun tarihi gelişim dönemleri bakımından ortaklıklar bulunmaktadır. Türk kültürünü oluşturan öğeler arasına dâhil edilebilen deyimler insanların yaşam biçimlerini, hayatı algılayış tarzlarını, değer yargılarını ortaya koyan, az sözle çok yargının anlatıldığı söz birlikleridir. Bu dil birlikleri kendi içinde *saygı, hürmet, dua, iyi dilek, temenni, ilenme, argo terimler, selamlaşma, ağırlama, ziyaret, mahcubiyet* vs. gibi kavramları barındırmaktadır. Bu çalışmada Azerbaycan Türkçesinin söz varlıklarındaki saygı ve saygınlık bildiren deyimler tespit edilmeye çalışılmıştır. Tespit edilen deyimler biçimsel açıdan 1. İki da da Daha Fazla Sözcüğün Bir Araya Geldiği ve Herhangi Bir Öbek Türünde Olanlar, 2. Sonu Masterla Bitenler 3. Cümle Biçiminde Olanlar olmak üzere üç kategori altında değerlendirilmiştir. Sonu masterla biten deyimlerin Eski Türkçedeki karşılıkları verilmiştir. Birebir kullanım örneği tanıklanamayan deyimlerin ise eş anlam taşıyan örnekleri verilmiştir. Eş anlam taşıyan örnekleri bulunamayan deyimlerin ise Eski Türkçedeki karşılıkları boş bırakılmıştır. Çalışmamıza referans kaynağı olarak “Azerbaycan Türkçesi Deyimler Sözlüğü” seçilmiştir. Çalışmamız neticesinde Oğuz grubu içinde yer alan Azerbaycan Türkçesinde saygı ve saygınlık (kazanma) için kullanılan deyim söz varlığının azımsanmayacak derecede olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan Türkçesi, Eski Türkçe, deyimler, saygı ve saygınlık kazanma.

OBTAINING RESPECT AND RESPECTABILITY IN AZERBAIJANI TURKISH IDIOMS (IN PARALLEL WITH OLD TURKISH)

Abstract

Azerbaijani Turkish or Azerbaijani is included in Western Turkish and Oghuz group. Azerbaijan Turkish, which is also used as a written language, is the Contemporary Turkish dialect that is most similar to Turkey Turkish in terms of its written language tradition. This similarity also shows itself in the cultural sense. There are commonalities between Azerbaijan Turkish and Turkey Turkish in terms of historical roots and long historical development periods. The idioms that can be included among the elements that make up the Turkish culture are the unions that reveal people's lifestyles, ways of perceiving life, and value judgments, in which more judgments are told with few words. These language associations in themselves include respect, reverence, prayer, good wishes, wishes, regrets, slang terms, greetings, hospitality, visits, embarrassment, etc. includes concepts such as In this study, it has been tried to determine the idioms that express respect and dignity in the vocabulary of Azerbaijani Turkish. The idioms identified were evaluated in three parts in terms of form: 1. those in which two or more words come together and in any type of phrase, 2. those that end with an infinitive, and those that are in the form of a third sentence. The Old Turkish equivalents of idioms ending with infinitive are given. For the idioms that could not be used verbatim, examples of synonyms are given. The Old Turkish

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türk Dili Edebiyatı Bölümü, sumeyra.alan@erzurum.edu.tr, Orcid: 0000-0002-4406-2022

Bu Yavına Atıfta Bulunmak İçin/Cite as: Alan, S. (2023). Azerbaycan Türkçesi Deyimlerinde Saygı ve Saygınlık Elde Etme (Eski Türkçe Paralelinde). *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(1), 24-54.

equivalents of the idioms whose synonyms cannot be found are left blank. “Azerbaijani Turkish Idioms Dictionary” was chosen as a reference source for our study. As a result of our study, it has been concluded that the vocabulary of idioms used for respect and (gain) prestige in Azerbaijani Turkish, which is in the Oghuz group, is not to be underestimated.

Keywords: Azerbaijani Turkish, Old Turkic, idoms, respect and prestige obtaining.

Giriş

Azerbaycan’ın resmî dili konumunda olan Azerbaycan Türkçesi, Batı Türkçesinin doğu sahası içinde yer alan ağızlar topluluğu ve bu saha içinde gelişen yazı dilinin adıdır. Gagavuz Türkçesi ve Türkiye Türkçesi gibi Türkî diller ailesinden Şaz Türkçesinin güneybatı kolu olan Oğuz grubuna dâhil olması Azerbaycan Türkçesini tarihi seyir içerisinde Türkiye Türkçesine en çok benzeyen Türk lehçelerinden biri hâline getirmiştir (Konur, 2015). Bu benzerlik ve ortaklık dil kullanımı ve söz varlığında da gözlenmiş; her iki dilde atasözleri, deyimler, kalıp sözler gibi unsurlara rastlanmıştır. Atasözleri, deyimler ve ikilemelerle birlikte kalıplaşmış dil birimlerini oluşturan kalıp sözler, konuyla alakalı araştırma yapan uzman kişilerce farklı isimlerle ve çeşitli ölçütlere dayanılarak açıklanmış, ilişki sözleri ve kültür birim olarak da adlandırılmıştır (Gökdayı, 2008: 90). Dil bilimsel yapı ve kullanım sıklığına göre de tanımlanan kalıp sözlerin, sayı ve kişi öğeleri dışında değişmeyen ve kullanımları fazlasıyla sınırlı olan birimler olduğu ifade edilmiştir (Tannen vd. 1981: 38). Toplumsal, kültürel, işlevsel, yapısal, anlamsal ve bağlamsal özelliklerine göre tanımlan kalıp sözlerin bir kısmı tek sözcükten oluşması bakımından ikilemeler, atasözleri ve deyimlerden ayrılırlar (Gökdayı, 2008: 90-105). Anlatıma anlamsal açıdan güç kazandırmak amacıyla yaratılan bir psikoloji ve müzik olayı biçiminde tanımlanan ikilemeleri oluşturan sözcüklerin genel özelliklerinin başında ses benzerliği daha doğrusu ses uygunluğu ve ses güzelliği gelmektedir (Hatipoğlu, 1981: 11-13). Kalıplaşmış sözcükler kategorisi altında değerlendirilen ikilemeler Türkçede mevcut olan sözcük türlerinin tamamıyla meydana getirilebilmektedirler. Bir milletin kültürel benliğini yansıtan atasözleri ise bir kurallar bütünüdür. Sosyal olayların, tabiat olaylarının nasıl meydana geldiğini ifade eden, daha önce yaşanmış olaylar neticesinde ahlak dersi veren ve yol gösteren donmuş kalıplaşmış (klişe hâline gelmiş) yapılarıdır (Aksoy, 1963: 133-135). Atasözleri gibi kalıplaşmış ifadeler olan deyimler kısa ve özlü sözlerdir. Bu özlü sözler aynı zamanda bir kavramı belirtmek için bulunmuş özel bir anlatım kalıbıdır (Aksoy, 1988: 142). Bu anlatım kalıbında ifade çekici, canlı, hoş ve doygun bir tavırla ustaca sunulur.

Aksan (2006: 96) deyimini “Belli bir kavramı, belli bir duygu ya da durumu dile getirmek için birden çok sözcüğün bir arada, seyrek olarak da tek bir sözcüğün yan anlamında kullanılmasıyla oluşan (2009: 35) ve o dili konuşan toplumun maddi ve manevi kültürünü, algılama, anlatım ve imgelem gücünü, nükte eğilimini bütünüyle ortaya koyan sözlerdir biçiminde açıklamıştır. Vardar’a (1998: 74) göre deyim, “bir tür sözlüksel birim oluşturan anlambirim toplaşması; genellikle öz anlamından az çok ayrı bir anlam içeren kalıplaşmış sözdür”. Korkmaz (1992: 43) deyim için “gerçek anlamından farklı bir anlam taşıyan ve çekici bir anlatım özelliğine sahip olan kelime öbeği tanımını yaparken; Hengirmen (1999: 116) ise deyimleri “genellikle gerçek anlamının dışında kullanılan, anlatımı daha güzel ve etkili yapan, toplum tarafından ortak olarak benimsenen kalıplaşmış söz” biçiminde tanımlamıştır.

Deyimler biçimsel açıdan değerlendirildiğinde Gökdayı (2008: 105) deyimlerin:

- I. Tümce (Battı balık yan gider vb.)
- II. Sözcük topluluğu (çantada keklik, ağzına bir parmak bal çalmak, el vermek, içten pazarlıklı, vb.) yapısında olduğunu belirtirken;

Yücelol Özezen (2001: 872) deyimlerin biçimsel açıdan üç başlıkta değerlendirilmesi gerektiğini söylemektedir. Bunlar şu şekildedir:

- I. İki ya da Daha Fazla Sözcüğün Bir Araya Geldiği ve herhangi bir öbek türünde (ad tamlaması, sıfat tamlaması, edat öbeği vb.) olanlar (gözü açık vb.)
- II. Sonu mastarla bitenler (hafife almak, göze batmak vb.)
- III. Cümle biçiminde olanlar (aklına turp sıkayım vb.)

Aksoy (1988: 48) ise deyimleri çevre ve zaman faktörüne göre de sınıflandırmaktadır:

- I. Yurdun her yerinde kullanılanlar
- II. Sadece bir bölgede kullanılanlar
- III. Türkiye dışındaki Türk lehçelerinde kullanılanlar
- IV. Eski zamanlarda kullanılırken bugün bırakılmış olanlar.

Bir toplumun maddi ve manevi kültürünü, yaşam biçimlerini, hayat algısını yansıtan ve dilimizin anlamsal zenginliğine katkılar sunan bu unsurlar kültürün bir parçası sayılmıştır. Deyimler, atasözleri, ikilemeler, kalıp sözler vb. söz öbekleri; Türk tarihinin ve edebiyatının ilk yazılı ürünleri olan Orhun Yazıtlarından itibaren Türkçenin söz varlığı içerisinde yer alan yapılardır.¹ Bu yapılara Kül Tigin yazıtının 15. satırında geçen *tizlik söküür*- ‘diz çöktürmek’ ve *başlıg yüküntür*- ‘baş, boyun eğdirmek’ (Tekin, 2010: 28) deyimleri örnek gösterilebilir. Ancak çalışmamızın çerçevesini “saygı” ve “saygınlık kazanma” oluşturduğu için biz sadece çalışma boyunca bu bağlamdaki deyimsele ifadeleri ele almaya çalışacağız.

<TTü *say*-+gU biçiminde etimolojisi verilen saygı kelimesine Pavet de Courteille’nin (1870: 346) *Dictionnaire Turc Oriental* adlı eserinde *saygu / saygun* compte; réflexion, pensée, opinion; souci || sayı, hesap, yansıma, düşünce, düşünme, kanı, tasa, kaygı, üzüntü anlamlarına gelecek şekilde aradığımız anlamdan uzak bir biçimde kullanılmıştır. 1979 yılında yazılan Asım Efendi’nin *Burhan-ı Katı Tercümesi* adlı eserinde ise kelimeye *nâ-sigâlîde* “Sigâlîden fikir ve endişe eylemek manasına olmakla nâ-sigâlîde, fikir ve endişesi ve mülâhazası olmayan kimsedir ki saygısız tabir olunur.” adlı cümlede “saygılı” ifadesinin zıddını karşılar biçimde tesadüf edilmiştir. Korkmaz (2012: 19), *say*- fiilinin bizim aradığımız “saygı göstermek” anlamıyla dilimizde Eski Anadolu Türkçesi Dönemi’nden beri yerleşmiş bir sözcük olduğunu ifade etmiştir.

Saygı kelimesi için Orhun Türkçesi Dönemi’nde *aya*-, *ayal*-, *iş ber*-, *tapıg bër*-, *timağ ét*- ifadeleri kullanılmıştır. Saygı bildiren deyim örneğine ise Kül Tigin Doğu 10-11. ve Bilge Kağan Doğu 10. satırlarda geçen *töpüsinte tut*- ‘değer vermek, yüceltmek, diğerlerinden üstün

¹ Doğu sahası tarihî Türk yazı dillerinde nezaket ve saygı bildiren söz varlığı için bk. Alan 2021.

tutmak' deyimini verilebilir. Aşağıdaki metinde kağan olacak kişi tanrı tarafından diğerlerinden üstün tutulmuş, bu üstünlük kağan seçme merasiminde kağanın yukarı kaldırılmasıyla tasdiklenmiştir (Alan, 2021: 306).

Tanıklar

(1) *üze : türük : t(e)ñrısı: türük ıduķ yiri: subı : (a)nça (e)tm(i)ş : türük : bod(u)n : yook : bolm(a)zun : tiy(i)n : bod(u)n : bolçun tiy(i)n : k(a)ñ(ı)m : ilt(e)r(i)ş k(a)ğ(a)n(ı)ğ : ög(ü)m : ilbilge k(a)tun(u)ğ : t(e)ñri : töp(ü)sinte : tut(u)p : yüg(e)rü : kötürm(i)ş (e)r(i)nç* “Yukarıda Türk Tanrısı, Türk’ün kutlu vatan toprakları şöyle düzenlemiş; Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye babam İteriş Kağan’ı, annem İlbilge Hatun’u Tanrı, tepesinden tutarak yüceltmış.” (KT D 10-11)

(2) *y(e)rd(e)ki y(é)g (e)r (a)d(a) (e)g(i)r // y(é)gr(é)n (a)dğ(ı)r : t(e)ñr(i)d(e)ki teglök(t)e)n... k(i)ş(i) (é)ng(e)y (e)r(i)n(ç) (é)l kü (a)y(a)lm(ı)ş (a)y(a)rğu A (e)r s(e)ñ(ü)n* “Yeryüzündeki insanlardan en iyi olanı derdi eğer // yeryüzündeki kayverengi aygır : gökyüzündeki... körlükten insan eğer alçalırsa, devleti koru, saygın, tanınmış (olup) // hürmet edilmesi, övülmesi gereken, halk tarafından tanınmış insan, general...” (AltYAZ 305)

(3) *ertñü timağ? <...> türük beglerin bodunun ertñü timağ? etdi ögd[i] <...> kañım kağan [ü]ç[ün] ağır taşığ yoğun ığ türük begler bodun et[ıp] yar[atıp kel]ürti özüme bunça <...>.* “Pek çok saygı? gösterdiler <...> Türk beyleri, halkı pek çok saygı gösterdiler, övdüler <...> babam kağan için değerli taşları, kalın ağaçları? Türk beyleri, halkı hazırlayıp, düzenleyip getirdiler. Kendim de bunca <...>” (BK G 15)

Uygur Türkçesi Dönemi’nde kabul edilen yeni dinlerin etkisiyle dile çok fazla sayıda saygı ifadesi içeren kelime dâhil olmuştur. Bunlara örnek olarak; *açın- aya-*, *açını ayayu yarlıka-*, *ağır aya-*, *ağır ayağ kıl-*, *ağır ayağ köñül(üg) kıl-*, *ağır ayağ tapığ uduğ kıl-*, *ağır ayağ(ka) teg-*, *ağır uluğ aya-*, *ağırla-*, *ağırla- aya- tap-*, *ağırlan-*, *ağırlat-*, *aya- açın-*, *kut kolu tegin-* vb. ifadeler gösterilebilir. Eski Uygur Türkçesinde BT XX 1157-1158’de ve HT VII 1545-1546’da *töpö(d/te) tuta tegin-* ‘baş üstünde tutup saygı göstermek’ ifadesi eserde yer alan deyim kullanımına örnek gösterilebilir.

Tanıklar

(1) *t(e)ñrim sizñ sansız sakışsız asanki k(a)lp ödtinberü kağanmış tözgerinçsiz yeg üstünki tüzü köni tuymakka tegürdeçi arığ süzök nomuñuznu ayayu ağırlaytu töpöte tuta teginip t(e)ñrim sizñ yarlıkamış y(a)rlıñızca kılı teginğeym(e)n.* “Tanrım! Sayısız ve sonsuz asankhyeya-kalpalarda toplanan ve akıl ermez, en yüksek, her şeyi açıklayan bilgiye (*anuttara-samyaksambodhi*) taşıyan saf ve açık öğretinizi, hürmetle ve saygıyla baş üstünde tutacağım. Tanrım! Sizin vaaz verdiğiniz öğretiye uygun olarak, sadakatle davranacağım.” (BT XX 1151-1160)

(2) *kezip üdçe kelip munta, kamağka ayağuluk kıltı bo nomlarığ, sakını kut kolu teginürbiz* “Bunca zaman [dharma akıntısında] gezerek, o buraya geldi ve bu öğretilere herkesin önünde saygı göstermesine neden oldu.” (HT VIII 2096-2098)

(3) *yene bo nom erdinig boşguntacı tutdaçı tört türlüğ terin kuvrağığ y(e)me ayasar açınсар ögser küleserler* “Yine bu öğretiyi mücevherlerini öğrenip, gerçekleştirip dört tür topluluğa da saygı gösterir, överlerse.” (Suv VI 0442-0446)

Karahanlı Türkçesi Dönemi’nde ise kabul edilen İslamiyet’in etkisiyle Arapça ve Farsça kelimeler de dile eklenerek söz varlığı genişletilmiştir. *Ağır tut-/ağırlığı tut-, ayaköp-, ağır yahşı tut-, ağırlığı kıl-, alkış bir, ayağ(in)öp-, elig yüz ov-, eşiköp-* gibi ifadelerin yanı sıra *hidmet kıl-, mükerrem bol-* isim + yardımcı fiille kurulan ve saygı bildiren birleşik fiil yapılarındaki ifadeler örnek verilebilir. Karahanlı Türkçesinde saygı ifadesi olarak KB 540, 1281, 1455 vd. ve DankKelly I 94’de geçen *ağırlığı tut-* ‘değer göstermek, hürmet etmek’ deyimini örnek verilebilir.

Tanımlar

(1) *ay begler ağırlap bedük bolmuş er / basınma begini bedük tut ağır* “Ey beylerin değer verip yücelttiği kimse; beyine karşı gelme, onu büyük tut ve ona hürmet et” (KB 4085)

(2) *andın tönüp kelür erdik. Menim tiwem seniñ tiweñe yanaştı. Tüştüm kim seniñ ayağın öpeyin tiyü. Kamçı birle meni urduñ* “Oradan dönmüş geliyorduk. Benim devam senin devene yanaşınca ayağını öpmek için indim. Kamçıyla bana vurdun.” (AKT 145a/18-19)

Harezmi Türkçesi Dönemi eserlerinde yine İslâmî unsurların etkisiyle Arapça ve Farsça kelime kullanımı devam etmekte olup bu dönemde saygı ifadesi olarak; *ağırla-, adağ(in/ını/ların)öp-, hādım bol-, hādım kıl-, hidmet kıl-, hürmet ber-, hürmet (u/ve) ‘izzet kıl-, ikrām (u/ve) i’zāz kıl-, i’tibār kıl-, ‘izzet (u/ve) hürmet kıl-, mükerrem bol-, kol kavuştur-, ta’zīm kıl-* vb. ifadelerine rastlanmıştır. *Hürmet tut-* ‘saygı göstermek, saygıda bulunmak’ deyimini saygı ifadesi olarak Harezmi Türkçesinde KE 200r/5 ve ME 59/3, 141/2’de geçmektedir.

Tanımlar

(1) *yarlıkadi aña, hurmet tutdı aña, esirgedi aña* “Ona rahmet etti, saygıda bulundu, onu korudu.” (ME 59/3)

(2) *Kıssa-i Ādem-i safi ‘aleyhi’s-selām anı toprağdın yaratğan kudret birle töritgen, ediz kökke ağğan, uçmah içre kirgen, Havvā teg cüft berilgen, İblīs vesvesesiñe ilingen, yaruğ uçmahdın adırılğan, karanğı dünyāge ingen, üç yüz yıl tēp yığlağan, hitābın işitken, tācın başınğa urğan, hil’atin kedgen, kerāmeti birle mükerrem bolğan teşrifini bulğan Ādem-i safi ol halife-i vefi* “Hz. Âdem (a.s.)’nin hikâyesi; onu topraktan yaratan, kudretle diriltten, ulu göge yükselten, cennete giren, Havva gibi eş verilen, şeytanın vesvesesine maruz kalan, aydınlık cennetten

ayrılan, karanlık dünyaya inen, üç yüz yıl ağlayan, duası duyulan, tacını başına giyen, kaftanını giyen, kerametiyle hürmet edilen şereflendirilen vefalı halife Hz. Adem.” (NF 5r/20-5v/5)

Çağatay Türkçesi Dönemi’ne gelindiği zaman “saygı” anlamına gelen *sanağ* ‘saygı, sayıp itibar etme’ kelimesi dikkatimizi çekmiş olup *Şeyh Süleyman Efendi Lugatı*’nda (ŞSL 172b) tanıklanmıştır. Yine aynı eserde *saygun* ‘saygın, hürmet’ (ŞSL 174b) ve *tusluk* ‘şerefli, şeref sahibi, yüce huylu, yüce’ (ŞSL 119a) kelimeleri de çalışmamız için değinilmeye lüzum görülen diğer kelimelerdendir.¹ Bunlar dışında dönem sözlüklerinde ‘saygı ve saygı duymak, hürmet göstermek’ anlamına gelen şu sözcüklere rastlanmıştır: *Ağırla-* ‘saygı duymak’ (ŞSL 16a, OSTN I 170), *ağırlayış* ‘hürmet, derin saygı’ (OSTN I 171), *arbab* (<A.) ‘muhterem, saygı değer’ (OSTN I 338, ŞSL 8a), *etekle-* ‘saygıyla selamlamak’ (OSTN I 841), *kulluk* ‘saygı’ (OSTN II 986), *oğulça-* ‘saygı duymak, hürmet etmek’ (OSTN I 1016, ŞSL 45b, DTO 68), *olça-* ‘büyüklerle karşı saygı göstermek’ (OSTN I 1093), *ölceş-* ‘saygı göstermek, hürmet etmek’ (DTO 76), *olcaş* ‘saygı, selamlama’ (OSTN I 1094), *olçayış* ‘saygı gösterme’ (OSTN I 1094, DTO 76), *tabuğ* ‘kölelik, hizmet, saygı, hürmet sunma’ (DTO 193), *tabın-/tapın-* ‘hürmet etmek, saygı göstermek’ (OSTN III 950, III 977, DTO 194), *tabuğ-* ‘hizmet etmek, saygı göstermek’ (OSTN III 977), *tapuğ/tapuğ* ‘hizmet, görev; saygı; Moğollardaki saygı selamı (OSTN III 951, DTO 193), *uluğla-* ‘takdir etmek, hürmet etmek, saygı göstermek, itibar etmek (OSTN I 1695), *yügündür-/yükündür-* ‘birisinin eğilmesini sağlamak, eğdirmek, saygı ifadesi için eğdirmek’ (OSTN III 594, III 588), *yükün-* ‘eğmek, saygı ifadesi için baş eğmek’ (OSTN I 588, DTO 548), *yüzi ak bol-* ‘insanların saygısını kazanmak’ (OSTN I 88). Dönem eserlerinde rastlanan *hürmet tut-* ‘saygı göstermek, hürmette bulunmak’ (FK 73/2), *(başın) ayakka koy-* ‘ayağına kapanmak, saygı göstermek’ (GT 63/7, BD 12/4), *kol kavşur-* ‘saygı göstermek amacıyla kolları kavuşturmak’ (GT 63/7), *yir bir-* ‘hürmet göstermek’ (TEH T711b/8; MÜN M790b/11; FK 63/4) vb. ifadeler de önem arz eden diğer kelimelerdendir.

Tanıklar

(1) *karılığ ister isen karıların hürmet tut / karıdın irse yigitlerdin isteme sohbet* “Yaşlılık istersen yaşlılara hürmette bulun, yaşlandığında gençlerle sohbet etmeyi isteme.” (FK 73/2)

(2) *halâyık sa ‘âdetliğ ér tayağıda kolın kavşurup baş ayakka koyar eligdin eger uçsa devlet kuşu kamuğlar ayakın başıka koyar* “Herkes bahtiyar kişinin desteğinde saygı amacıyla kolları birleştirerek sağ eli sol elin üstünde tutup başını ayağa koyar (saygıyla başını yere koyar, ayağına kapanır), eğer elinden gücü giderse herkes ayağını başına koyar (başını ezer).” (GT 63/7-8)

(3) *külüp olturdı vü ilgim çikip yanıda yir birdi / tekellüm başladı her lafzını dürr-i hoş-âb iylep* “Gülerek oturdu ve ilgimi çekip bana hürmet gösterdi, konuşma başladı her sözünü parlak ve kıymetli inci eyledi.” (FK 63/4)

¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Alan 2021.

Usul ve Yöntem

Bir dilin inceliklerini, ifade etme gücünü yansıtan deyimler; duyguların ve düşüncelerin çarpıcı bir biçimde anlatılmasına yarayan dil birlikleridir. Bu dil birlikleri içerisinde iyi dilek, kötü düşünce yahut argo ifadeleri gibi çeşitli unsurlar barındırır. Çalışmamızda bu unsurlardan sadece saygı ve saygınlık kazanmayla direkt veya dolaylı yoldan bir bağlantısı bulunan deyimlere yer verilmiştir. Elde deyimlerin seçiminde ise referans kaynağı olarak “Azerbaycan Türkçesi Deyimler Sözlüğü” seçilmiştir. Sözlükten seçilen deyimler Yüceol Özezen’in (2001: 872) deyimleri biçimsel açıdan değerlendirdiği üç kategoriye göre aşağıda verilen şekilde tasniflendirilmiş; sonu masterla biten deyimlerin Eski Türkçedeki karşılıkları verilmiştir. Birebir kullanım örneği tanıklanamayan deyimlerin ise eş anlam taşıyan örnekleri verilmiştir. Eş anlam taşıyan örnekleri bulunamayan deyimlerin ise Eski Türkçedeki karşılıkları boş bırakılmıştır.

1. SAYGI-HÜRMET İFADE EDEN DEYİMLER

1.1. İki ya da Daha Fazla Sözcüğün Bir Araya Geldiği ve Herhangi Bir Öbek Türünde Olanlar

1.1.1. başı kıpır: Çok değerli, son derece saygı gösterilen, sayılan aklılı ve nüfuzlu kimse (ATDS 93b)

1.1.2. dərın ehtiram (minnətdarlıq) hissi ilə: Derin saygıyla, şükran duygusuyla (ATDS 176b)

1.2. Sonu Masterla Bitenler

1.2.1. abırını gözləmək:¹ 1. Edepli davranmak. 2. Saygılı olmak, davranışına dikkat etmek, seviyesiz davranışlardan kaçınmak (ATDS 18a)

Deyim, Eski Türkçede ‘ağırbaşlı davranmak, yumuşak huylu davranmak’ anlamına gelen *töleklik kıl-* ifadesiyle karşılanabilir.

(1) *āhestelik kıldı, töleklik kıldı işde* “İş yaparken yavaşladı, ağırbaşlı davrandı.” (ME 193/1)

1.2.2. adam hesab eləmək: Adam hesabına koymak, saygı göstermek, değer vermek (ATDS 21b)→ 1.2.3. adam yerinə qoymaq

1.2.3. adam yerinə qoymaq: Adam yerine koymak, adamdan saymak, varlığını kabul etmek, değer vermek, saygı göstermek, önemsemek, insan muamelesi yapmak (ATDS 22b)

Deyim, Eski Türkçede ‘el üstünde tutmak, hürmet etmek’ anlamına gelen *aya(da) tut-* ifadesiyle karşılanabilir.

¹ bkz. *turkığlan-. ol mindin turkığlandı* “O, işe devam etmekten imtina etti; bana saygı gösterip benden utandı.” (DankKelly II 98)

(1) *anada atada bağırsağ bolup / ayada tutar sen küler yüz urup* “Gün olur anneden babadan daha merhametli olursun; güler yüz göstererek insanı el üstünde tutarsın.” (KB 717)

1.2.4. ayağa durmaq: Birisi geldiğinde saygı ifadesi olarak ayağa kalkmak (ATDS 70a)

Deyim, Eski Türkçede ‘ayağa kalmak’ anlamına gelen *öre kop-* ve *örü tur-* deyimleriyle karşılanabilir.

(1) *Bu kün sizlerdin bir tilekim bar bërür mü siz? Kamuğ öre kopup yükünüp yer öptiler* “(Zeliha), bugün sizlerden bir isteğim var verir misiniz deyince hepsi ayağa kalkıp diz çöküp yer öptüler.” (KE 85v/1)

(2) *örü turdı odğurmuş aydı selam / ilig me yanut birdi kıldı kıyam* “Odgurmuş, ayağa kalkarak selam verdi; hakan da ayağa kalktı, karşılık verdi.” (KB 5443)

1.2.5. ayağına aparmaq: Birine önem vermek, takdir etmek, saygı göstermek (ATDS 71b)→ 1.2.7. ayağına gəlmək

1.2.6. ayağına durmaq (qalxmaq): Ayağına kalkmak, saygı ifadesi olarak birisi geldiğinde ayağa kalkmak (ATDS 71b) → 1.2.4. ayağa durmaq

1.2.7. ayağına gəlmək: Saygı için birine yardıma veya hizmet etmeye gelmek (ATDS 71b)

Deyim, Eski Türkçede ‘hizmetine gelmek, hizmet etmek’ anlamına gelen *hizmet(iğa) kel-* ifadesiyle karşılanabilir.

(1) *Türkistān ve Endicānğa oğlanlarını yiberdi altı ayda Türkistān birlen Endicānı alıp atası hizmetiğa keldiler* “Oğullarını Türkistan ve Endican’a gönderdi. Altı ay içinde Türkistan ve Endican’ı alıp babalarının hizmetine geldiler.” (ŞT 75a/11-12)

1.2.8. baş vurmaq: Baş eğmek, önünde saygıyla eğilmek (ATDS 89b)

Deyim, Eski Türkçede ‘baş eğmek, boyun bükme’ anlamına gelen *uçuzluk kıl-* ifadesiyle karşılanabilir.

(1) *uçuzluk kıldı yüzler tutaşı tirigke* “Baş eğdi yüzler daima canlıya” (RKT 31/86a3)

1.2.9. başa keçirmək/başa qoymaq: Başa geçirmek, hürmet etmek, saygı göstermek (ATDS 90a)→2.2.18. baş tərəfə keçirtmək

1.2.10. başına and içmək: Hürmet etmek ve bunu göstermek için de onun üzerine yemin etmek, bir saygı ve sevgi ifadesi olarak kullanılır (ATDS 95a)

Deyim, Eski Türkçede ‘(bir şey üzerine) yemin etmek’ anlamına gelen (*bir şey üzerine*) *ant iç-* ifadesiyle karşılanabilir.¹

(1) *ant içer men ögmekke sezāvār Kur’ānı* “Övgüye lâyık Kur’an üzerine yemin ederim.” (HKT 495a/2)

1.2.11. başmaqlarını cütlәмәk (cütlәyib qabağına qoymaq): Saygı ifadesi olarak ayakkabılarını giymek için önüne koymak (ATDS 104b)

1.2.12. bir dediğini iki elәмәmәk: Çok saygı göstermek, bir dediğini iki etmemek (ATDS 117b)

Deyim, Eski Türkçede ‘çok saygı göstermek, çok hürmet etmek’ anlamına gelen *ağ(ı)r uluğ aya-* ifadesiyle karşılanabilir.

(1) *siznidin adrılmıŷta ken bo açari yene sizni üzeki ayançaŷ köñülin idi unıtmaz, anı üçün bir vrharlığ toyın dirgadrme elginte özümni birle bitig kılıp ridivid ŷloğ iki böz birle intinindinberü ağır uluğ ayamak köñül üze ıdıŷ erür* “Sizden ayrıldıktan sonra, bu üstat [Prajñādeva] yine size derin bir hürmetle, [sizi] kesinlikle unutamaz. Bu nedenle o, kendimle birlikte, aynı manastırda [benim gibi] yaşayan keşiş Dīrghadharmā’nın eliyle bir mektup yazdı ve [bu] [Buddha] Rddhividhi ve iki pamuk parçası hakkında yazılan bir şiir ile birlikte son derece büyük bir hürmetle gönderildi.” (HT VII 1829-1839)

1.2.13. birinә göz әymәk: Birine saygı göstermek (ADTS 122a)

Deyim, Eski Türkçede ‘saygı göstermek’ anlamına gelen *ayağuluk kıl-* ifadesiyle karşılanabilir.

(1) *kezip üdçe kelip munta, kamağka ayağuluk kılı bo nomlarığ, saķını kut kolu teginürbiz* “Bunca zaman dharma akıntısında gezerek, o buraya geldi ve bu öğretilere herkesin önünde saygı göstermesine neden oldu.” (HT VIII 2096-2098)

1.2.14. bir stәkan çaya çağırmaq: Saygı ifadesi olarak çaya davet etmek (ATDS 120a) → 1.2.16. dәvәt etmәk (elәмәk)

1.2.15. bir stәkan çaya getmәk: Saygı ifadesi olarak çay davetine gitmek (ATDS 120a) → 1.2.16. dәvәt etmәk (elәмәk)

1.2.16. dәvәt etmәk (elәмәk): Hürmet ve saygıyla birini bir yere çağırmaq, seslenmek (ATDS 178b)

Deyim, Eski Türkçede ‘hürmet ve saygıyla birini bir yere çağırmaq, davet etmek’ anlamına gelen *da ‘vet kıl-* ifadesiyle karşılanabilir.

¹ ‘Rica etmek, dilemek, istemek’ anlamına gelen *kut kol-* ifadesi ‘yemin etmek’ anlamıyla BT XXI 1272’de yer almıştır.

(1) *Peygāmbar ‘as kaçan kim bu mezkūr èllerni Haq te‘ālānıñ nuşratı birle açtı erse, tiledi kim etrāf ‘ālamdağı meliklerke, pādşāhlarka elçi ıda bërse, taqı ol elçi birle bitigler ıda bërse, taqı ol bitigler içinde özinıñ peygāmbarlıqını beyān kılsa taqı ol meliklerni İslāmka da‘vat kılsa* “Peygamber (as) bu sözü edilen yerleri yüce Allah’ın yardımı ile ele geçirince etraftaki hükümdarlara, padişahlara elçi göndermeyi, o elçi ile fermanlar göndermeyi, o fermanlarda kendisinin peygamberliğini anlatmayı ve o hükümdarları İslam’a davet etmeyi istedi.” (NF 77/11-13).

1.2.17. dilli ağızlı olmaq: İnsanlara sevgi ve saygıyla hitap etmek (ATDS 187b)

Deyim, Eski Türkçede ‘yumuşak bir edayla konuşmak’ anlamına gelen *söz(ni) yumşaklıq birle ketür-* ifadesiyle karşılanabilir.

(1) *Ay peygāmbarnıñ cüfileri! İrmez siz tişilerdin birisi mengizlig. Eger sakınsangız, yumşaklıq birle ketürmeş sözni; taqı tama‘ kılsa ol kim erse kim köngli içinde sökellik bar. Taqı atyng körklüg sözni* “Ey peygamberin eşleri! Birbirinize benzemezsiniz. Eğer sakınırsanız, yumuşak bir edayla konuşmayın ve arzu ederseniz bunu yapmak isteyen kişinin içinde hastalık vardır. Güzel söz söyleyin.” (HKT 402b/4-7)

1.2.18. ehtiram etmək (eləmək, göstərmək, qılmaq): Hürmet etmek, saygı göstermek (ATDS 202a)

Deyim, Eski Türkçede ‘hürmette bulunmak, saygı göstermek’ anlamına gelen *ihtirām it-* ve *ihtirām (u/ve) i‘zāz kıl-* deyimleriyle karşılanabilir.

(1) *Yūsuf ‘aleyhi’s-selām alardın neseblerini sorup atalarının hālın tefahhus kılıp tirig irkenin bilip İbn Yāmin hālın ma‘lām kılıp ihtirām itip aşlıg birip* “Yūsuf (a.s.) onların soyunu sorup atalarının durumunu inceden inceye araştırıp hayattalarken tanıyıp İbn Yâmin’in durumunu anlayıp hürmette bulunup yiyecek verir.” (TEH T701b/6-7)

(2) *anıñ ahvālını mübālağa bile teftiş kılıldı ise ma‘lüm kıldı kim hāl nidür ihtirām u i‘zāz kılıp anı küyevi kıldı* “Onun hālını abartıyla soruşturduğunda durumun ne olduğunu anladı hürmette ve saygıda bulunup onu damadı yaptı.” (TMA A724b/24-25)

1.2.19. ehtiram saxlamaq: Saygıda, hürmette kusur etmemek (ATDS 202a)

Deyim, Eski Türkçede ‘saygıda kusur etmemek’ anlamına gelen *hürmeti yahşı bol-* ifadesiyle karşılanabilir.

(1) *her kimniñ māl ve ni‘meti ve hürmeti yahşı bolğay ve artuq bolğay ol selām kılğay* “Malı, bağışı bol olan ve hürmette kusur etmeyen kimsenin selam vermesi.” (ÇFK 39b/14)

1.2.20. əl öpmək: Birinin hürmeten elini öpmek (ATDS 217a)

Deyim, Eski Türkçede ‘el öpmek, selamlaşmak’ anlamına gelen *eligöp-* ifadesiyle karşılanabilir.

(1) *turup bardı andın yana tağ tapa / kadaşı udu bardı elig öpe* “Odgurmuş ordan ayrılıp dağlara doğru gitti; kardeşi elini öptü ve bir süre beraber yürüdüler.” (KB 5446)

1.2.21. əldən ayaqdan getmək: Büyük saygı gösterisinde bulunmak, önünde el pençe divan durmak (ATDS 219a)

Deyim, Eski Türkçede *əlig kavşur-*, *aya kavşur-* ‘eğilip iki elini birleştirmek’, *kol kavşur-*, *kol kavuştur-* ‘saygı amacıyla kolları birleştirerek sağ eli sol elin üstünde tutmak, el pençe divan durmak’, deyimleriyle karşılanabilir.

(1) *oñ egninteki tonın açınıp oñ tizin çökitip ayasın kavşurup ağır ayamakın t(e)ñri t(e)ñrısı burkana inçe tip ötünti* “Sağ omuzundaki giysiyi çıkarıp sağ dizini çökertip, avuç içlerini kavuşturup saygıyla Tanrılar Tanrısı Buddhaya şöyle arz etti.” (Suv V B 0777-0781)

(2) *ötrü anta elig han ,,, ol açarıka yükünüp ,, iki eligin kavşurup ,, ağır ayağ ötündi* “Daha sonra hükümdar, o ācāryanın önünde eğilip iki elini birleştirerek hürmetle ona arzda bulunmuş.” (Suv IX 0098-0100)

(3) *çalaprbasi lu kanı teñri teñrısı burkanağ adruk adruk aşın içgün otın emin oyunun ırın yitiñ ayasın kavşurup inçe ötüg ötünür* “Jalaprabhāsa adlı ejderler hükümdarı (lu kanı = Skr. *naga-rajā*), Tanrılar Tanrısı Burkan’a (tengri tengrısı burkan = Skr. *devatı deva buddha*) çeşit çeşit yiyecek ve içeceklerle, ilaçlarla, raks ve şarkılarla yedi gün yedi gece hürmet edip yedinci (gün) ayalarını kavşurup şöyle bir ricada bulunur.” (BT IX 53.12-17)

(4) *sekiz töziün başağ ç(a)hşap(a)t almış kergek birök üç üdte darni sözlegelir erken aşnu tabço içinte kedin yınak öñtün yüzlenip kertü köñülin ayaların kavşurup beş tilgenin yerke tegürüp kamağ ontın sıñarkı kök kalık içinteki burhanlarğa bodis(a)t(a)vlarkā saqınçın tegürüp töpün yükünmiş kergek anta ken oñ tizin yerke tegürüp ayaların kavşurup kertü köñülin kşanti kılmış kergek* “Onlar üç kez dhra İleri okurken, Bodhima ala’da önce batıya 141, (sonra) doğuya dönmeliler, imanlı bir zihinle avuçlarını bir araya getirmeli, beş tekerleği (= uzuvları) dünyaya getirmelidirler. Bütün Buddhalar ve on yönün ilahî semasında Bodhisattvalar üzerine düşüncelerini sunmaları, başarıyla eğilmeleri, sonra sağ dizini yere doğru bükmeleri, avuç içlerini bir araya getirerek ve imanla tövbe etmeleri gerek.” (BT XXIII D032- 038)

(5) *elig kavşuru tut adakıñ tüze / bu oñ elgiñ urğıl sol elgiñ öze* “Ellerini kavuştur, ayaklarını birbirine bitiştir; sağ elini sol elin üzerine koy.” (KB 4056).

(6) *halāyık sa ‘ādetliğ ér tayağıda kolın kavşurup baş ayakka koyar / eligdin eger uça devlet kuşu kamuğlar ayağın başıka koyar* “Herkes bahtiyar kişinin desteğinde saygı amacıyla kolları birleştirerek sağ eli sol elin üstünde tutup başını ayağa koyar (saygıyla başını yere koyar, ayağına kapanır), eğer elinden gücü giderse herkes ayağını başına koyar (başını ezer).” (GT 63/7-8)

1.2.22. əlini (əllərini) düşünə qoymaq: Hürmet, saygı veya memnuniyet ifadesi olarak ellerini göğsüne koyarak eğilmek (ATDS 227b).

Deyim, Eski Türkçede ‘elini göğsüne koyarak selâm vermek’ anlamına gelen ve Oğuz töresinde beylere, hanlara ve yaşça büyüklere karşı yapılan bir saygı göstergesi olan *bağır bas-* ifadesiyle karşılanabilir.

(1) *Dedem Korkut öteden berü geldi. Baş indürdi, bağır başdı, ağız dilden görklü selam virdi* “Dedem Korkut öteden beri geldi. Baş indirip elini göğsüne koyarak, ağızıyla diliyle yaraşıklı selam verdi.” (DK 83/1-3)

1.2.23. aziz olmak: 1. Az bulunduğu, zor bulunduğu için kıymetli, değerli olmak, kutsal bir şey gibi kabul edilmek. 2. Değer verilmek, hürmet edilmek, saygı gösterilmek (ATDS 239a)

(1) *tutdılar teyridin özgeni teyriler. Ançak bolmaqları için anlarğa ‘aziz* “Onları yüceltmesi niyetiyle Tanrıdan başka tanrılar tuttular (başka tanrılara taptılar).” (AKT 15b/6-7)

(2) *uluğluk tağı ‘izzet Haq te‘ālā hazratında üküş māl birle ermez, bēglik birle ermez ‘amel kılmak kerek, nefsinı emgetmek kerek, tağı cāndın keçmek kerek dünyāda hem āhiratta ‘aziz bolayın tēse* “Büyüklik ve yücelik Tanrı katında çok malla olmaz, beylikle olmaz, işe dökmek gerekli, nefsinde zahmet çektirmek gerekli, dünyada ve ahirette saygı duyulmak istiyorum dersen canından vazgeçmek da geçmek gerekli.” (NF 111/5-7)

1.2.24. aziz tutmak: 1. Çok sevmek hürmet etmek, değer vermek. 2. Hürmet göstermek (ATDS 239a)

Deyim, Eski Türkçede ‘aziz tutmak; kıymet vermek, üstün görmek, değerli bulmak’ anlamlarına gelen *‘aziz tut-* ifadesiyle karşılanabilir.

(1) *bu bir çekürgeni nişe kavduñ tēdi erse, Ayyüb peygamber aydı: Haq te‘ālāññ ‘atāsını ‘aziz tutmaq kerek, tedi tağı cümle çekürgeni yığdı tağı burunqıdın ahvālī yahşırak boldı* “Bu bir çekirgeyi neden kovdun deyince, Ayyüb peygamber şöyle cevap verdi: Tanrının lütfuna hürmet etmek gerek, dedi ve çekirgelerin tamamını yığdı durumu da öncekinden daha iyi oldu.” (NF 334/11-13)

(2) *anı ‘aziz ve muhterem tuttı tā ol ki İbrahim ‘aleyhi’s-selām Mekkege kilip maqām tuttı* “İbrâhîm (a.s.) Mekke’ye gelip yerleşinceye kadar ona saygı göstererek onu saygın tuttu.” (TEH T699a/27)

1.2.25. hörmət bəsləmək: Saygı göstermek, hürmet etmek (ATDS 283b)

Deyim, Eski Türkçede ‘hürmet etmek, saygı göstermek, değer vermek’ anlamına gelen *hürmet ber-*ifadesiyle karşılanabilir.

(1) *Haq tvt cemāl bērse tağı māl bērse tağı hurmet bērse tağı ol kimerse cemālī içinde perhiz kılsa tağı ol mālī içinde ihsān kılsa* “Hak güzellik verdiği, mal verdiği, hürmet verdiği ve o kimse güzelliği içinde dince yasak edilen şeylerden uzak kalırsa ve verilen o zenginliği içinde iyilikte bulunursa.” (NF 378/3-4)

1.2.26. hörmət etmək (eləmək, göstərmək): Hürmet etmək, saygı göstərmək (ATDS 284a)

Deyim, Eski Türkçədə ‘hürmet etmək, saygı göstərmək’ anlamına gələn *hürmet it-* ve *hürmet kıl-* deyimləriylə qarşılanabilir.

(1) *Yā Resūlallāh, bu Abū Sufyān hem qayınıñız turur, hem taqı Mekkeniñ bəgi turur; muña hürmet kılğıl!* “Ey Allah’ın resulü! Ebû Süfyân hem kaynınız hem de Mekke’nin beyidir; buna hürmet edin!” (NF 49/8)

(2) *menim üçün metā’ alu bərseñiz sizke hürmet kılıp tururlar* “Benim için mal alıverseniz size hürmet ederler.” (NF 339/12)

(3) *hürmet it kim zerre-i mihr-i cemāliñdür uşol* “(Sevgilinin) güneş gibi aydınlık yüzünden ufacık bir zerre (dahi) hürmet et.” (YED 208/1)

1.2.27. hörmət qazanmaq: Hürmet edilmək, saygı göstərilmək, nüfuzu kudreti artmaq (ATDS 284a)→ 1.2.29. hörmətə çatmaq

1.2.28. hörmət qoymaq: Saygı göstərmək (ATDS 284a)→ 1.2.26. hörmət etmək (eləmək, göstərmək)

1.2.29. hörmətə çatmaq: Hürmet edilmək, saygı göstərilmək, nüfuzu artmaq (ATDS 284a)

Deyim, Eski Türkçədə ‘hürmet edilmək, saygı göstərilmək’ anlamına gələn *hürmet bol-* ifadəsiylə qarşılanabilir.

(1) *Abū Bekr razhu aydı: Andağ erse, men Muħammedke uyğanımka nişe melāmat kılur-sen? Melāmat saña kılmaq kerek kim sen atası qarındaşı bolğay-sen, ata yerinde bolğay-sen, saña dünyada taqı hürmet bolğay erdi, imān keltürseñ hem taqı āhiratta hürmet bolğay erdi* “Ebû Bekir (r.a.) (şöyle) dedi: “Öyleyse benim Muhammed’in yolundan gitmeme neden çıkışıyorsun? Asıl sana sitem etməli ki sen babasının kardeşisin, babası yerinde sayılırsın. İman etseydin sana hem dünyada saygı göstəriləcəkdi hem de ahirette saygı göstəriləcəkdi.” (NF 16/2-4)

1.2.30. xatir saxlamaq: Hürmet etmək, saygı göstərmək (ATDS 287a)→ xatirini gözləmək (saxlamaq)

1.2.31. xatirini gözləmək (saxlamaq): Hürmet etmək, saygı göstərmək (ATDS 287b)

1.2.32. xatirini istəmək: Saygı göstərmək, hürmet etmək (ATDS 287b)→ xatirini gözləmək (saxlamaq)

1.2.33. xətir dərdindən xəstə yatmaq: Birine saygısı yüzünden ses çıxarmamak (ATDS 290b)

1.2.34. xətir qoymaq (saxlamaq): Hürmet etmək, saygı göstərmək (ATDS 290b)→ xatirini gözləmək (saxlamaq)

1.2.35. xatiri olmaq: Hürmeti saygısı olmak, hürmet edilmek, saygı gösterilmek (ATDS 287b)

1.2.36. xatiri ... yanında əziz olmaq: Hürmet edilmek, saygı gösterilmek (ATDS 287b)

1.2.37. iki qat olmaq: Eğilmek, tazim etmek, saygı veya emre amade ifadesi olarak eğilmek (ATDS 299a)

Deyim, Eski Türkçede ‘önünde saygıyla eğilmek, secde etmek’ anlamına gelen *ekki kat bol-* ifadesiyle karşılanabilir. *anlar kim adağın tutarlar namāznı bərirler zekātnı anlar ekki kat bolup turuğlı* “Onlar ki Allah’ın emirlerine secde ederler, namazı kılar, zekatı verirler.” (TİEM73 87v/2)

1.2.38. iki qat bükülmək (əyilmək, olmaq): Eğilerek selam vermek (ATDS 299b)

Deyim, Eski Türkçede ‘(birisinin) önünde eğilerek selam vermek, reverans yapmak’ anlamına gelen *çökütü eñit-* ve *(etözin) eñitü tut-* ifadesiyle karşılanabilir.

(1) *kalın yerde çökütü eñitip köñül eymengülük, ediz tsıñta sav yüdürip küç azuğuluk turur* „, *m(e)n küentso eşidmişim teginür* ... “Ben güz toprağın üzerinde diz çöküp eğildiğimde, kalbim utanmalı. Yüksek bir konumda (dinleyenlerin arasında) söylenirse, kişinin gücü mağlup olur. Ben, Xuanzang, böyle ... (boşluk) ...” (HT IX 75-79)

(2) *üstün altınkı yeelin kol eligin yuduruk tügüp yerni tireyü tutup etözin eñitü tutup yorıñın akuru yeelin tigrep sergürgü ol* “Yukarı ve aşağı rüzgârın bir neticesi olarak, yumruk sıkılmalı, yere yaslanılmalı, vücut bükülmeli ve yavaşça rüzgârın yankılanmasına ve onu kontrol etmesine izin verilmelidir.” (BT XXXVI H047-052)

1.2.39. ikram etmək (qılmaq): İkrâm etmek, hürmet etmek, saygı göstermek (ATDS 299b)

Deyim, Eski Türkçede ‘ağırlamak, hürmet etmek, saygı göstermek’ anlamına gelen *ikrām kıl-* ifadesiyle karşılanabilir.

(1) *İdi ‘azze ve celle keremindin revā bolmağay érđi, üstünrek ni‘metni dostğa bərmeyin düşmanğa bərse ya kendü ekisinge bergey érđi, ikrām kılsa mü‘min birle kâfir ara fark bolmağay érđi* “Yüce Tanrının cömertliğine yaraşır olmayacaktı, en üstün nimeti dosta vermeyip düşmana verse veya kendi ikisine verecekti, saygı gösterse müminle kâfir arasında fark olmayacaktı.” (KE 123v7-9)

1.2.40. iltifat buyurmaq (etmək, eləmək, göstərmək): İltifat etmek, güler yüz göstermek, lütfetmek, saygı göstermek (ATDS 302a)

Deyim, Eski Türkçede ‘iltifat etmek, gönül almak’ anlamına gelen *iltifāt eyle-* ve ‘güler yüz göstermek’ anlamına gelen *yüz yaruğ tut-* ifadesiyle karşılanabilir.

(1) *Kim rakibim bolsa bes kim yâr iyeler iltifât / 'Âlem ehlin saġınur min kim maġa bolmuş rakīb* “Kim rakibim olsa yeter kim sevgili (olsa) iltifat eder, dünya halkının bana rakip olduğunu düşünürüm.” (BV 49/5)

(2) *tili birle yumşak süçig tutġu söz / köñül tutsa alçak yaruġ tutsa yüz* “Kapıcıbaşı yumuşak ve tatlı sözlü olmalı; gönlünü alçak tutmalı, her zaman güler yüz göstermeli.” (KB 2576)

1.2.41. kiçiklik etmek (elēmək)/kiçikliyinde qalmaq: Kendini küçük görüp büyüğe saygı göstermek (ATDS 330b)

Deyim, Eski Türkçede ‘tevazu göstermek, alçak gönüllü davranmak’ anlamına gelen *tevazu* ‘*kıl-*’ ifadesiyle karşılanabilir.

(1) *tevazu* ‘*kılıġını kötrür idi / tekebbür tutar erni kemşür ġodi* “Tevâzu gösterenin Tanrı derecesini yükseltir, kibirli olanı aşağı indirir” (AH 281- 282)

1.2.42. qabaġında yeddi qat tæzim etmek: 1. Boyun eğmek, tabi olmak. 2. Hürmet etmek, saygı göstermek (ATDS 343a)

Deyim, Eski Türkçede ‘saygı göstermek, hürmet etmek, ikram etmek’ anlamına gelen *ta* ‘*zīm kıl-*’ ifadesiyle karşılanabilir.

(1) *bu yârānları arasında bir yiġit kimerse bar erdi. Şeyh anı ta* ‘*zīm kılur erdi. Öġin uluġ yaşıġ muġaddem yârānlarıdın anı artuġ sever erdi* “Bu dostları arasında bir yiġit kimse vardı. Şeyh onu daha iyi aġırlardı. Diġer yaşı genç takdim edilen dostlarından daha fazla severdi.” (NF 428/5)

(2) *barça ta* ‘*zīm kılıp bir birini mestāne / kāh bašta ayak irdi geh ayakta baş idi* “Birbirlerine sarhoşçasına tüm saygılarını bazen ayaġı başın üstüne koyarak bazen de ayaġın üstüne başı koyarak gösteriyorlardı.” (BD 108/6)

1.2.43. qarşısında baş æymək: 1. Saygısını sunmak, saygı göstermek, büyüklüğüne hürmet etmek. 2. Karşısında baş eğmek, nüfuzunu, kudretini kabul etmek; tâbi olmak, boyun eğmek (ATDS 358b)

Deyim, Eski Türkçede ‘baş eğerek saygı göstermek’ anlamına gelen *töpü(sin) eñitdür-* ve ‘saygısını sunmak, saygı göstermek’ anlamına gelen ve Oġuz töresinde beylere, hanlara ve yaşıça büyüklere karşı yapılan bir saygı göstergesi olan *baş indür-* ifadesiyle karşılanabilir.

(1) *kaçan t(e)ngri t(e)ngrişi burġan üzkinde teġdüklerinde töpülerin* ‘*eñitdürüp... biş tilgenin yirke teġürüp yinçürü töpün yükünüp üç yolu ongarula teġginip kitip birtin singlar olurdılar* “Tanrılar tanrısı Buddha(nın) huzuruna vardıklarında başlarını eğip beş uzuv(lar)ını yere deġdirip secde ederek baş aşağı eğilip, üç kere saġa doġru dönüp, gidip saġ tarafa oturdular.” (Suv III 131.12-17)

(2) *Dedem Korkut öteden berü geldi. Baş indürdi, bağır başdı, ağız dilden görklü selam viridi* “Dedem Korkut öteden beri geldi. Baş indirip elini göğsüne koyarak, ağızıyla diliyle yaraşıklı selam verdi.” (DK 83/1-3)

1.2.44. qarşısında yer öpmək: Aşırı saygı ve hürmet göstermek (ATDS 358b)

Deyim, Eski Türkçede ‘yer öpmek (saygıyla selamlamak, saygı göstermek, saygıyla eğilmek)’ anlamına gelen *yer öp-* ifadesiyle karşılanabilir.

(1) *yir öpti kör ögdilmiş aydı ilig / ilig köz yarutsa maña boldı ig* “Öğdülmiş yer öptü ve dedi: Ey hükümdar! Hükümdarın memnuniyeti bana her şeyden üstündür.” (KB 1601)

(2) *kamuğ öre kopup yükünüp yer öptiler* “Hepsi ayağa kalkıp diz çöküp yer öptüler (saygıyla eğildiler).” (KE 85v/1)

(3) *yirler öpüben eşk töküp nāleler iylep / Bir haste gamın itküçi gam-h'arğa ma'rüz* “Ağıtlar yakıp gözyaşı dökerek saygıyla eğiliyorum, bir hastanın sıkıntısını kederlenene arz et.” (FK 290/2)

1.2.45. qədir qiymətini bilmək: Gereği kadar değer vermek, hürmet etmek, birinin kıymetini bilmek, önemini anlayıp onu korumak (ATDS 363b)

Deyim, Eski Türkçede ‘değerli tutmak, değer ve kıymet vermek’ anlamına gelen *artuq tut-* ifadesiyle karşılanabilir.

(1) *bu Rāhīl oğluna tap ermes mü-miz kim atamız anı artuq sewüp artuq tutar taqı özini artuq sewdüreyin tēp tüş kördüm tēyü yalğan aytur* “Bu Rāhīl oğluna yaraşır mı bizim atamız onu çok sevip ona çok değer verir (o ise) kendini daha fazla sevdirmek için düş gördüm diye yalan söyler.” (KE 67v/14-15)

1.2.46. ləyaqət gözləmək: Saygı göstermek, hürmet etmek (ATDS 391a)→ 1.2.25. hörmət bəsləmək

1.2.47. məhəl qoymaq: Saygı göstermek, hürmet etmek (ATDS 397b)→ 1.2.25. hörmət bəsləmək

1.2.48. üz sürtmək: Yüz sürmek, huzurunda büyük bir saygıyla eğilmek (ATDS 530a)

Deyim, Eski Türkçede ‘saygıyla eğilmek’ anlamına gelen’ *ayayu yükün-* ve *ayağuluq eñitgülik bol-* ifadeleriyle karşılanabilir.

(1) *arslan hanınıñ kögüzinte: ançulayu oq hormuzta vçirinta adrumış kögüzlüg billigke: ayayu yükünürm(e)n* “Arslan hanının göğsünde ve aynı şekilde de Indra’nın mücevherine, ayrılmış göğse ve böylesi bir baldıra, saygıyla eğilirim.” (BT XIII 1.41-44)

1.2.49. üzüne xoş baxmaq: Çok iyi karşılamak, karşılayıp saygı göstermek (ATDS 534b)

Deyim, Eski Türkçede ‘iyi muamele etmek’ anlamına gelen *edgü tut-* ifadesiyle karşılanabilir.

(1) *yatıg yarlıkagıl içür bir yigü / ümeg edgü tutgıl ay bilge bügü* “Yabancımin kusurunu başışla, onu yedir ve içir; ey âlim hakîm misafire iyi muamele et.” (KB 495)

1.2.50. yerini vermək: Saygı ifadesi olarak kalkarak yerini ona vermek (ATDS 559b)

Deyim, Eski Türkçede ‘yer vermek (itibar göstermek)’ anlamına gelen *orun bër-* ifadesiyle karşılanabilir. *ağırladı hacib anı orun bërdi tör / edeb birle ay toldı oldurdu kör* “Hacıb ona saygı gösterdi ve başköşede yer verdi, Ay Toldı edeple yerine oturdu.” (KB 577)

(1) *Hadice utru yöridi, ‘Âtikeni ağırlap öz yanında orun bërdi, hiç kimersenı andağ ağırlamışı yok érđi* “Hatice karşıya doğru yürüdü, Âtike’yi ağırlayıp kendi yanında mevki verdi, kimseyi bu şekilde ağırlamışlığı yoktu.” (KE 187r/5-6)

(2) *anda kedin muqarriblerdin birisi vâkıf bolup tevakkuf kıldurmayın ol hazretka êltip burun keçürüp yokaş yerde orun bërdiler érse, mën özümni astın salıp âstânedede turup aytım* “Ondan sonra etüt muallimlerinden birisi anlayıp durmadan o hazrete iletip sonra geçirip yukarı yerde (üst mevkide) mevki verdiklerinde kendimi aşağıdan uzaklaştırıp eşikte durarak şöyle dedim.” (GT 25/2-4)

1.2.51. vâsi olmaq: Ağırlığı olmak, saygısı ve hürmeti olmak, takdir görmek (ATDS 540b)

Deyim, Eski Türkçede ‘övlmek, takdir görmek’ anlamına gelen *ögdi bul-* ifadesiyle karşılanabilir.

(1) *isizke söküş edgü ögdi bulur / özüñe bağa kör kayusun kolur* “Kötüye sövlür, iyi övlür; iyice dikkat et, canın hangisini ister.” (KB 239)

1.2.52. yolunu gözlömək (saxlamaq): Hürmet etmek, saygı göstermek (ATDS 564b)

1.3. Cümle Biçiminde Olanlar

1.3.1. Allah ömür versin: Saygı gösterilen bir kimseye söylenen teşekkür ifadesi (ATDS 51a)

1.3.2. ərz olsun ...: Açıkça bildiriyorum ki, görünüşüne takdim ediyorum ki... (hürmetle ifade etme, takdim etme) (ATDS 233b)

1.3.3. başım gözüm üstünə: Büyük bir saygı ve memnuniyetle (ATDS 94b)

1.3.4. bir ayağınızın altına da baxasanız (baxın): “Bizlerin de varlığını hissedin” anlamında bir saygı ve tevazu ifadesi (ATDS 116a)

1.3.5. hörmətin artıq olsun: Yaşça küçük birinin kendine gösterdiği hürmet ve saygıya edilen teşekkür ifadesi (ATDS 284a)

1.3.6. xoş gəlib, səfa gətirmisən/xoş gəlibsən (gəlmisən): Eve, bulunan yere gelen birisini karşılarken sevgi ve saygıyla söylenen bir ifade (ATDS 293a)

1.3.7. zəhmət olmasa (olmazsa): Hürmet ve saygıyla rica bildirir (ATDS 572b)

2. İtibar-Saygınlık-Onur (Kazanma) İfade Eden Deyimler

2.1. İki ya da Daha Fazla Sözcüğün Bir Araya Geldiği ve Herhangi Bir Öbek Türünde Olanlar

2.1.1. dağdan ağır: Saygın, hürmet edilen, sayılan kimse (ATDS 163a)

2.1.2. daş kimi ağır: Saygın, oturaklı kimse (ATDS 168b)

2.2. Sonu Masterla Bitenler

2.2.1. ad almaq: Ad almak. 1. İsim yapmak, nam almak, şöhrət kazanmak. 2. Unvan kazanmak, rütbe almak (ATDS 20b) →2.2.4. ad qazanmaq

2.2.2. ad eləmək (etmək): Şöhrət, şan kazanmaq. (ATDS 21a) →2.2.4. ad qazanmaq

2.2.3. ad qazandırmaq: İsim yaptırmak, nüfuz kazandırmaq (ATDS 21a)

Deyim, Eski Türkçede ‘şereflendirmek, saygın konuma getirmek’ anlamına gelen *erc-mend et-* ifadesiyle karşılanabilir.

(1) *min min istegen öz sohbetiğe erc-mend itmes / mini ister kişiniñ sohbetin köñlüm pesend itmes* “Ben ben isteyen kendi sohbetini saygın konuma getirmez, beni isteyen kişinin sohbetini gönlüm beğenmez.” (BV 238/1)

2.2.4. ad qazanmaq: Ün yapmak, şöhrət, nam kazanmaq (ATDS 21a)

Deyim, Eski Türkçede ‘isim yapmak, nam almak, şöhrət kazanmaq’ anlamlarına gelen *ad qazan-* ifadesiyle karşılanabilir.

(1) *baş kesüpdür kan döküpdür çuldu alıpdur ad qazanıpdur* “Baş kesmiş, kan dökmüş, Oğuz içinde çuldu almış ve ad kazanmış (şöhrət kazanmış).” (DK 125/2)

2.2.5. ad qoymaq: Şöhrət kazanmaq, yaptığı güzel işlerle adını ebedileştirmek (ATDS 21a)→ 2.2.6. ad qoyub gətmək

2.2.6. ad qoyub gətmək: İyi bir isim bırakmaq, ün yapmak (ATDS 21a)

2.2.7. ad san çıxarmaq (qazanmaq): Ün yapmak, meşhur olmaq, isim yapmak (ATDS 21a) →2.2.4. ad qazanmaq

2.2.8. adam arasına (sırasına) çıxmaq: 1. Çocukluktan veya ilk gençlikten kurtulup büyümək. 2. Toplumda kendine yer edinmək (ATDS 21a)→ 2.2.9. adam cərgəsinə daxil olmaq (qarışmaq)

2.2.9. adam cərgəsinə daxil olmaq (qarışmaq): Adam içine karışmaq, dəğər verilmək, şəhsyyətli insanlar içində sayılmaya başlanmaq (ATDS 21b) →2.2.4. ad qazanmaq

2.2.10. adam olub ortaya çıxmaq: Toplum içində kendine yer edinmək (ATDS 22a) →2.2.4. ad qazanmaq

2.2.11. adı dillərdə dastan (əzbər) olmaq: Məşhur olmaq, adı dillərdə dolaşmaq, şöhrət kazanmaq (ATDS 24a)

Deyim, Eski Türkçədə ‘nam salmaq, adı yayılmək, şöhrət sahibi olmaq’ anlamına gələn *atı yadıl-* ifadəsiylə qarşılanabilir.

(1) *ötündi bu ögdülmiş ilig qutu / uzun kiç tirilsü yadılsu atı* “Ögdülmiş arz etti: Ey devletli hükümdar, Allah uzun ömürler versin, şöhrətin dünyaya yayılsın.” (KB 1585)

2.2.12. adı eşidilmək: Tanınmaq, ün kazanmaq (ATDS 24b) →2.2.11. adı dillərdə dastan (əzbər) olmaq

2.2.13. adını ucalandırmaq: Adını yüceltmək, şöhrətini yüceltmək (ATDS 25b)

Deyim, Eski Türkçədə “saygın bir üne sahip olmaq” anlamına gələn *at kötür*→*atı kötrülmiş* ifadəsiylə qarşılanabilir.

(1) *kişilik bile at kötürdi kişi* “İnsan, kişiliğiylə adını yüceltir.” (KB 1600).

2.2.14. ayaq qoyan yerə baş qoymaq: Saygın, hürmet edilən, sayılıp sevilir olmaq (ATDS 74b)

Deyim, Eski Türkçədə ‘şərəfləndirilmək, onurlandırılmək’ anlamına gələn *teşrif(ini) bul-* ifadəsiylə qarşılanabilir.

(1) *Qıssa-i Âdem-i safi ‘aleyhi’s-selām anı topraqdın yaratğan kudret birle tötirgen, ediz kökke ağğan, uçmah içre kirgen, Havvā teg cüft bərilgen, İblīs vesvesesiñe ilingen, yaruq uçmahdın adrilğan, qarañgu dünyāge ingen, üç yüz yıl tēp yıqlağan, hitābın işitken, tācın başınğa urğan, hil’atin kedgen, kerāmeti birle mükerrem bolğan teşrifini bulğan Âdem-i safi ol halife-i vefi* “Hz. Âdem (a.s.)’nin hikāyesi; onu topraktan yaratan, kudretle dirilten, ulu göge yükselten, cennete giren, Havva gibi eş verilen, şeytanın vesvesesine maruz kalan, aydınlık cennetten ayrılan, karanlık dünyaya inen, üç yüz yıl ağlayan, duası duyulan, tacını başına giyen, kaftanını giyen, kerametiylə hürmet edilən şərəfləndirilen vefalı halife Hz. Âdem.” (NF 5r/20-5v/5)

2.2.15. barmaq ilə (barmakla) göstərilmək: Parmakla göstərilmək, məşhur olmaq, herkesin övgüsünə mazhar olmaq (ATDS 85b)

Deyim, Eski Türkçədə ‘övlmək ün sahibi olmaq’ anlamına gələn *kükül- çavıq-* ifadəsiylə qarşılanabilir.

(1) *tokuz on bir mahakalp maytri dyanıg bışrunduñuz ögretintiniz. anı üçün maytri tep atıñız bo yertinçöte küküli çavıqtı teñrim* “Maitri meditasyonu uygulayıp öğrendiğiniz doksan

bir mahākālpa (sırasında), bu yüzden Maitreya olarak adınız bu dünyada meşhur oldu, Majesteleri!” (BT III 768-771)

2.2.16. barmakla göstərilmək (nişan verilmək): Parmakla gösterilmek, çok seçkin olmak, değerli olmak (ATDS 85b)→ 2.2.15. barmaq ilə (barmakla) göstərilmək

2.2.17. baş tərəfə keçirtmək: Başa geçirtmek, meclisin başına oturtmak (ATDS 89a)

Deyim, Eski Türkçede ‘başköşeye geçmek (makam ve mevki bulmak), saygınlık kazanmak’ anlamlarına gelen *törke ağ-*, *tör(de) otur-*, *törke teg-*, *töre yoqla-*, *tör başı bul-*, *törinde olturt-* ‘deyimleriyle karşılanabilir.

(1) *anadın tuğuşlı biligsiz tuğar / bilig öğrenür ötrü törke ağar* “Kişi anasından bilgisiz olarak doğar; bilgi öğrenerek yücelir (saygınlık kazanır).” (KB 1681)

(2) *tegimsiz tapuş birle törke tegir / yarağsız yaransa kör ilke tegir* “İkbale bir türlü erişemeyen insan hizmeti sayesinde başköşeye geçer; liyakatsiz kimse ne kadar yaranmaya çalışsa da kapı eşiğini boylar.” (KB 614)

(3) *töre yoqladı* “Başköşeye geçti (Evin en önemli makamına erişti)” (DankKelly II 264)

(4) *idi yakşı aymuş törülüg kişi / törü bilse yalñuk bulur tör başı* “Usül bilen kimse çok güzel söylemiş; insan usül bilirse başköşeye geçer.” (KB 4604)

(5) *korğutnu ivniş törinde olturtup Köl İrki Hān yükünüp kırmızı ayaknu sundu* “Korkut’u evin başköşesinde oturtup Köl İrki Han diz çöküp (içinde) kırmızı bulunan kadehi sundu.” (ŞT 87b/3)

(6) *sadır yerinde olturdu, dörde oturdu* “Başköşede oturdu, şeref yerine oturdu” (ME 170/8)

2.2.18. baş üstündə yeri olmaq: Baş üstünde yeri olmak, çok saygın, saygıdeğer olmak (ATDS 89a)

Deyim, Eski Türkçede ‘baş üstünde tutup saygı göstermek’ anlamına gelen *töpöte tuta tegin-* ifadesiyle karşılanabilir.

(1) *t(e)ñrim sizij sansız sakışsız asanki k(a)lp ödtinberü kazğanmış tözgerinçsiz yeg üstünki tüzü köni tuymakka tegürdeçi ariğ süzök nomuñuznu ayayu ağırlayı töpöte tuta teginip t(e)ñrim sizij yarlıkamış y(a)rliğıñızça kılu tegingeym(e)n.* “Tanrım! Sayısız ve sonsuz asankhyeya-kalpalarda toplanan ve akıl ermez, en yüksek, her şeyi açıklayan bilgiye (*anuttara-samyaksambodhi*) taşıyan saf ve açık öğretinizi, hürmetle ve saygıyla baş üstünde tutacağım. Tanrım! Sizin vaaz verdiğiniz öğretiye uygun olarak, sadakatle davranacağım.” (BT XX 1151-1160)

2.2.19. başa keçmək: 1. Başa geçmek, zirveye çıkmak. 2. Bir toplantıda en saygın yere, baş kısma geçip oturmak (ATDS 90a)

Deyim, Eski Türkçede ‘başköşede oturmak, şeref yerinde oturmak’ anlamına gelen *sadır yerinde otur-* ifadesiyle karşılanabilir.

(1) *sadır yerinde oturdu, dörde oturdu* “Başköşede oturdu, şeref yerine oturdu” (ME 170/8)

2.2.20. başda oturmaq: Başköşede oturmak, sayılmak, hürmet görmek, meclisin saygın yerinde oturmak (ATDS 91a) →2.2.19. başa keçmək

2.2.21. başı uca olmaq: Yükselmek, hürmet, nüfuz ve itibar kazanmak (ATDS 94a)

Deyim, Eski Türkçede ‘saygınlık kazanmak, itibar görmek’ anlamına gelen *ağırlıg kör-* ifadesiyle karşılanabilir.

(1) *ukušun ağar ol biligin bedür / bu iki bile er ağırlıg körür* “İnsan aklı ile yükselir, bilgi ile büyür; bu ikisi ile insan itibar görür.” (KB 289)

2.2.22. başında papaq gəzdirmək: Onurlu olmak, şahsiyet sahibi olmak (ATDS 99a)

2.2.23. bir yere yetişmək: Bir mevki, makam elde etmek (ATDS 121a)

Deyim, Eski Türkçede ‘başköşeye çıkmak (makam ve mevki sahibi olmak, saygınlık kazanmak)’ anlamına gelen *tör(ke) ağ-* ifadesiyle karşılanabilir.

(1) *anadın tuğuglı biligsiz tuğar / bilig öğrenür ötrü törke ağar* “Kişi anasından bilgisiz olarak doğar; bilgi öğrenerek yücelir (saygınlık kazanır).” (KB 1681)

2.2.24. bütün aləmə yayılmaq: Meşhur olmak, tanınmak (ATDS 137b)→ 2.2.11. adı dillərdə dastan (əzbər) olmaq

2.2.25. dağın başına çıxarmaq (qaldırmaq, qaldırıp qoymaq): Yüceltmek (ATDS 163b)

Deyim, Eski Türkçede ‘yüceltmek, yüksek makamlara ulaştırmak’ anlamlarına gelen *ser-belend et-* ve *ser-belend kıl-* deyimleriyle karşılanabilir.

(1) *ol Cemşid-serir hilafet ü taht-ı saltanat evcin öz pabüsü bile ser-bülend itti* “Cemşid gibi hükümdarlığı uzun (olan) onu (o kimseyi) saltanat tahtının hilafeti, göğün ayağıyla yüksek makamlara ulaştırdı.” (MÜN M787a27-787b/1)

(2) *yana havās u idrāk ve tab ‘-ı selim ve feres-i müstakim birmek ve ‘s-selām şerefi bile behre-mend ve dīn sa ‘ādeti bile ser-bülend kılmaq* “Yeniden duygular, anlayışlar, dürüstlüğün gücü, doğruluk atı vermek, son sözün şerefiyle kısmetli ve din saadetiyle yüksek makamlara ulaşmak.” (MÜN M800b/23)

2.2.26. etibar qazanmaq: İtibarı artmak (ATDS 208a)

Deyim, Eski Türkçede ‘saygı görmek, itibar bulmak’ anlamına gelen *i‘tibār tap-* ifadesiyle karşılanabilir.

(1) *suçığa ayttı kim melik Reyyanğa barıp i'tibār tapsaḡ mini sağındurgay sin. Çün Yûsuf 'aleyhi 's-selâm mahlas üçün Tiḡri ta 'âlāğa iltica kılmay mahlûknı vesîle kıldı* “Suçunu söyledi, Reyyan hükümdara gidip saygı görse beni hatırlatacaksın. Çünkü Yûsuf (a.s.) kurtuluş için Tanrı sığınma yaratığını (balık) vasıta yaptı” (TEH T701a/11-12)

2.2.27. əli ... mərtəbəyə çatmaq: Saygınlık kazanmak, büyük göreve gelmek (ATDS 223b)

Deyim, Eski Türkçede ‘yüceltmek, yüksek makamlara ulaştırmak’ anlamına gelen *ser-bülend kıl-* ifadesiyle karşılanabilir.

(1) *yana havās u idrāk ve tab '-ı selīm ve feres-i müstakīm birmek ve 's-selām şerefi bile behre-mend ve dīn sa 'ādeti bile ser-bülend kılmak* “Yeniden duygular, anlayışlar, dürüstlüğün gücü, doğruluk atı vermek, son sözün şerefiyle kısmetli ve din saadetiyle yüksek makamlara ulaşmak.” (MÜN M800b/23)

2.2.28. gözündə böyümək (yüksəlmək): Hürmeti, itibarı, değeri artmak, derecesi yükselmek, itibar kazanmak, kıymetlenmek (ATDS 262a)

Deyim, Eski Türkçede ‘benzerlerinden üstün olmak, yücelmek, şereflenmek’ anlamına gelen *ser-efrāz bol-* ifadesiyle karşılanabilir.

(1) *kaçıp melik-i 'Arab iligige tüştü ve İslām livāsı ser-efrāz bolup küfr 'alemi nigün-sār boldı* “Kaçıp Arap melikinın eline düştü ve İslām bayrağı yücelip küfür alemi baş aşağı oldu.” (TMA A733a/10)

2.2.29 gözündə qaldırmaq: İtibarını, değerini daha da arttırmak, hürmetini daha da arttırmak (ATDS 262a)

Deyim, Eski Türkçede ‘benzerlerinden üstün olmak, yücelmek, şereflenmek’ *ser-efrāz et-* ve *ser-firāz eyle-* ifadeleriyle karşılanabilir.

(1) *Nüşirvānū 'l-ādil bin Kubād çün saltanat tahtın müşerref kıldı ve hilāfet tācın serefrāz itti* “Kubat’ın oğlu Adil Nüşirvān saltanat tahtını şereflendirdi ve halifelik tacını yüceltti.” (TMA 729b/15-16)

(2) *çunki insānnı bu gevher birle iylep behre-mend / ser-firāz iylep melāyik haylı içre cān ara* “Çünkü insanı bu inciyle kısmetlendirip, yücelterek melekler zümresine cinler taifesinin arasına (kat).” (FK 3/2)

2.2.30. gücü dağlar yıxmaq: Büyük güç ve nüfuz sahibi olmak, kudretli olmak (ATDS 266b)

Deyim, Eski Türkçede ‘itibarlı olmak, saygın olmak’ anlamına gelen *mu'teber bol* ifadesiyle karşılanabilir.

(1) *andag erse ma 'lūm boldı kim ādemī Haḡ te 'ālā hıdmatında turmuşta köḡlini hāzır tutmaq kerek ermiş kim ol hıdmatı mu 'teber bolsa* “O şekilde bilinir ki; kişinin hizmeti itibarlı

olsun (kişi saygınlık kazansın) diye Tanrıya hizmet edecekken gönlünü hazır tutması gerekliymiş.” (NF 429/3-5)

2.2.31. hökmü keçmək: Hüküm geçmek, hüküm, kuvveti, nüfuzu, etkisi olmak, emri, buyruğu yerine getirilmek (ATDS 283b)

Deyim, Eski Türkçede ‘(birinin) buyruğunu baş üstünde tutmak, yerine getirmek’ anlamına gelen *yarlıg(ın) töpü(sinte) tut-* ifadesiyle karşılanabilir.

(1) *ötrü kamağ tözün bursañ kuvrağ t(e)ñri burhan y(a)rılığın töpülerinte tuta teginip şrav(a)st kentke pinvatka kirti* “Bunun üzerine bütün asil cemaat Tanrı Buddha’nın buyruğunu başlarının üzerinde tutarak (bu buyruğu) saygıyla yerine getirip śrāvastī (adlı) şehre pindapāta için gitti.” (DKPAM 2627-2630)

2.2.32. hörmət qazanmaq: Hürmet edilmek, saygı gösterilmek, nüfuzu kudreti artmak (ATDS 284a)

Deyim, Eski Türkçede ‘saygınlık kazanmak, itibar görmek’ anlamına gelen *ağırlıg kör-* ifadesiyle karşılanabilir.

(1) *ukušun ağar ol biligin bedür / bu iki bile er ağırlıg körür* “İnsan aklı ile yükselir, bilgi ile büyür; bu ikisi ile insan itibar görür.” (KB 289)

2.2.33. hörmətə minmək: Hürmeti, nüfuzu, itibarı artmak, hürmet kazanmak (ATDS 284a)

Deyim, Eski Türkçede ‘yüzü sulanmak (saygınlık kazanmak)’ anlamına gelen *yüz(i) suwlan-* ifadesiyle karşılanabilir.

(1) *yawuzka yüz ursa yüzi suwlanur / kiçigke köz açsa bedüklük bulur* “Eğer o, kötü birine teveccüh ederse kötüye saygınlık kazandırır; küçüğe göz çevirirse o büyüklük bulur.” (KB 3078)

2.2.34. xatiri xoş olmaq: Saygın olmak, büyük nüfuzu olmak, saygı ve ihtimam gösterilmek (ATDS 287b)

Deyim, Eski Türkçede ‘birinin hatırına duyulan saygı için olmak, yüzü suyu hürmetine kıymet verilmek, saygı gösterilmek’ ifadesiyle karşılanabilir.

(1) *Muhammed Resūlu’llāh yanıp keldi utru yöridiler, selām kıldılar, aydılar: yā Resūlu’llāh bizge bir öğüt bērgil ol seniñ öğütüñ birle özge feriştelər arasında bizge yüz suvı hürmet bolsun tēdiler* “Allah’ın peygamberi Muhammed dönüp geldi ona doğru yürüdüler, selam verdiler ve (Melekler Hz. Muhammed’e) şöyle buyurdular: Ey Allah’ın peygamberi bize bir öğüt ver o senin verdiği öğüt başka melekler arasında bize senin yüzün suyu hürmetine kıymet verilsin, saygı gösterilsin, dediler.” (KE 214v/10-12)

2.2.35. məqama çatmaq (... nə (bir) məqama çatıb ki, ... nə yerə çatıb ki ...): Büyük makama, mertebeye, rütbeğe ulaşmak (ATDS 398b)

Deyim, Eski Türkçede ‘yüceliğe ulaşmak, yücelik makamına erişmek’ anlamına gelen *yükeylik(ge) tegin-* ifadesiyle karşılanabilir.

(1) *körklüg boldı anıñ birle, yükeylikge tegindi anıñ birle* “Onunla güzelliğe erişti, onunla yücelik makamına erişti.” (ME 175/5)

2.2.36. şəni uca olmaq: Nam yapmak, şöhret olmak, halkın gözünde yükselmek (ATDS 489a) →2.2.1. ad almaq

2.2.37. şərəf vermək: Şeref vermek, şereflendirmek, onurlandırmak (ATDS 489b)

Deyim, Eski Türkçede “şeref vermek, itibar kazandırmak” anlamına gelen *şeref bër-* ve *teşrîf bër-* deyimleriyle karşılanabilir.

(1) *tağı haqıqât üze ol, şeref birür saña tağı kavmuña* “Ve şüphesiz ki o seni ve kavmini şereflendirir.” (HKT 469b/9)

(2) *yigitniñ yüzün hey’ätün körüp hâlini anladı érse, rahm kılıp teşrîf bërüp bir nökerige teklîf kıldı kim bu yigitni öz eliğe tégürgil dep* “Gencin yüzünü, dış görünüşünü görüp durumunu anlayınca acıyıp şereflendirerek bir kölesine bu genci kendi ülkesine götür, diye teklifte bulundu.” (GT 132/11-13)

2.2.38. şərəfyab olmaq: şeref ve itibarını kazanmak (ATDS 489b)

Deyim, Eski Türkçede ‘şeref kazanmak, şereflenmek; kıymetli olmak, saygın olmak’ anlamlarına gelen *uluğluk bul-* ve *ağırlıq bol-* deyimleriyle karşılanabilir.

(1) *ağış barça tüşte ağırlıq bolur / ağıarı teñinçe uluğluk bulur* “Bütün rüyalarda yükselme itibâra delâlet eder, insan yükseldiği nisbette şeref bulur.” (KB 6039)

(2) *eçim taluyka barıp erdini kelürser tağı ağırlıq bolğay* “Ağabeyim okyanusa gidip mücevheri getirirse daha değerli olacak” (İKPÖ XXIX.2.-3.)

2.2.39. uca tutmaq: Yüksek tutmak, yükseklerle kaldırmak, şereflendirmek, onurlandırmak (ATDS 513a)

Deyim, Eski Türkçede ‘yüksek bir makama ulaşmak’ anlamına gelen *yügerü kötür-* ifadesiyle karşılanabilir. 3 aşamadan oluşan kağan seçme ritüellerinin 2. aşaması olan *yügerü kötürme* ‘yukarı çıkarma’ işlemi Tanrı’nın kağan adayına yarlık, kut, küç, ülüg ve il beratı vermesi içindir. *Yügerü kötür-* deyimiyile ‘yüksek bir makama ulaşmak’ (yazıtlarda bu makamlar için kağan ve hatun olmak kastedilmiştir) anlamında kullanılmıştır.

(1) *üze : türük : t(e)ñrisi: türük ıduğ yiri: subı : (a)nça (e)tm(i)ş : türük : bod(u)n : yook : bolm(a)zun : tiy(i)n : bod(u)n : bolçun tiy(i)n : k(a)ñ(i)m : ilt(e)r(i)ş k(a)ğ(a)n(i)ğ : ög(ü)m : ilbilge k(a)tun(u)ğ : t(e)ñri : töp(ü)sinte : tut(u)p : yüg(e)rü : kötürm(i)ş (e)r(i)nç : “Yukarıda Türk Tanrısı, Türk’ün kutlu vatan toprakları şöyle düzenlemiş; Türk milleti yok*

olmasın diye, millet olsun diye babam İleriş Kağan'ı, annem İlbilge Hatun'u Tanrı, tepesinden tutarak yüceltmış." (KT D 10-11)

2.3. Cümle Biçiminde Olanlar

2.3.1. göz üstə gəlib (gəlmisən): Saygın, sevilen bir kimseyi karşılama ifadesi (ATDS 253b)

2.3.2. göz (gözüm) üstə (üstündə) yerin (yeriniz) var: Aziz, muhterem, saygı duyulan birini nezaketle davet anlamında kullanılır (ATDS 253b; ATDS 261b)

2.3.3. xətrindən keçməmək: Ricasını kırmamak, yakın bir dost veya saygıdeğer bir insan olduğu için ricasını geri çevirmemek, sözünü kırmamak (ATDS 290b)

2.3.4. qılıncının dalı da kəsir, qabağı da: Sözü geçen, itibarlı, nüfuzlu kimse için kullanılır (ATDS 369a)

SONUÇ VE TARTIŞMA

Kalıplaşmış anlatım araçları olan deyimler, başta Türkiye Türkçesi olmak üzere tüm lehçelerde kullanılmaktadır. Çalışmamızda, Türk dilleri dil ailesinin Oğuz grubu içerisinde yer alan ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin resmî dili olan Azeri Türkçesindeki saygı ve saygınlık (kazanma) ile alakalı deyim sözcüklüğü incelenmiştir. Bir sözcük dağarcığı ile çok fazla şey anlatılmış; en uçucu kavramlar, en ince hayaller, en güzel benzetmeler deyim adı verilen dil varlıklarına sığdırılmıştır. Topluma mâl olan deyimler halk arasında hem gündelik yaşamı kolaylaştırma açısından hem de hazır cümle kalıpları olmaları bakımından sıkça kullanılmış; saygı, itibar, saygınlık, onur (kazanma/elde etme) vb. duygular ulusun söz yaratma gücü sayesinde bu ifadeler aracılığıyla aktarılmıştır. Taranan *Azerbaycan Türkçesi Deyimler Sözlüğü* neticesinde elde edilen veriler 1. Saygı-Hürmet İfade Eden Deyimler ve 2. İtibar-Saygınlık-Onur (Kazanma) İfade Eden Deyimler olmak üzere temelde iki başlık altında sunulmuştur. Elde edilen deyimler biçimsel olarak 3 farklı kategoriye ayrılmış ve 1. İki ya da Daha Fazla Sözcüğün Bir Araya Geldiği ve Herhangi Bir Öbek Türünde Olanlar, 2. Sonu Masterla Bitenler, 3. Cümle Biçiminde Olanlar olmak üzere 3 alt başlıkta verilmiştir. Sonu masterla biten deyimlerin Eski Türkçedeki tam yahut benzer (eş anlam taşıyan) karşılıkları da tanıklar aracılığıyla -elde edildiği ölçüde- örneklendirilmiştir. Çalışmamız neticesinde 59 adet "Saygı-Hürmet İfade Eden Deyim" 43 adet de "İtibar-Saygınlık-Onur (Kazanma) İfade Eden Deyim" örneği elde edilmiştir. Elde edilen bu veriler aşağıda tablo biçiminde listelenmiştir.

Tablo 1. İtibar-Saygınlık-Onur (Kazanma) İfade Eden Deyimler

Saygı-Hürmet İfade Eden Deyimler	İtibar-Saygınlık-Onur (Kazanma) İfade Eden Deyimler
<p>a) İki ya da Daha Fazla Sözcüğün Bir Araya Geldiği ve Herhangi Bir Öbek Türünde Olanlar</p> <p><i>başı qızıl</i></p> <p><i>dərin ehtiram (minnətdarlıq) hissi ilə</i></p> <p>Toplam: 2 adet</p>	<p>a) İki ya da Daha Fazla Sözcüğün Bir Araya Geldiği ve Herhangi Bir Öbek Türünde Olanlar</p> <p><i>dağdan ağır</i></p> <p><i>daş kimi ağır</i></p> <p>Toplam: 2 adet</p>
<p>b) Sonu Masterla Bitenler</p> <p><i>abrını gözləmək</i></p> <p><i>adam hesab eləmək</i></p> <p><i>adam yerinə qoymaq</i></p> <p><i>ayağa durmaq</i></p> <p><i>ayağına aparmaq</i></p> <p><i>ayağına durmaq (qalxmaq)</i></p> <p><i>ayağına gəlmək</i></p> <p><i>baş vurmaq</i></p> <p><i>başə keçirmək/başə qoymaq</i></p> <p><i>başına and içmək</i></p> <p><i>başmaqlarını cütləmək (cütləyib qabağına qoymaq)</i></p> <p><i>bir dediyini iki eləməmək</i></p> <p><i>birinə göz əymək</i></p> <p><i>bir stəkan çaya çağırmək</i></p> <p><i>bir stəkan çaya getmək</i></p> <p><i>dəvət etmək (eləmək)</i></p> <p><i>dilli ağızlı olmaq</i></p> <p><i>ehtiram etmək (eləmək, göstərmək, qılmaq)</i></p> <p><i>ehtiram saxlamaq</i></p> <p><i>əl öpmək</i></p> <p><i>əldən ayaqdan getmək</i></p> <p><i>əlini (əllərini) döşünə qoymaq</i></p> <p><i>əziz olmaq</i></p> <p><i>əziz tutmaq</i></p> <p><i>hörmət bəsləmək</i></p> <p><i>hörmət etmək (eləmək, göstərmək)</i></p> <p><i>hörmət qazanmaq</i></p> <p><i>hörmət qoymaq</i></p>	<p>b) Sonu Masterla Bitenler</p> <p><i>ad almaq</i></p> <p><i>ad eləmək (etmək)</i></p> <p><i>ad qazandırmaq</i></p> <p><i>ad qazanmaq</i></p> <p><i>ad qoymaq</i></p> <p><i>ad qoyub gətmək</i></p> <p><i>ad san çıxarmaq (qazanmaq)</i></p> <p><i>adam arasına (sırasına) çıxmaq</i></p> <p><i>adam cərgəsinə daxil olmaq (qarışmaq)</i></p> <p><i>adam olub ortaya çıxmaq</i></p> <p><i>adı dillərdə dastan (əzbər) olmaq</i></p> <p><i>adı eşidilmək</i></p> <p><i>adını ucalandırmaq</i></p> <p><i>ayaq qoyan yerə baş qoymaq</i></p> <p><i>barmaq ilə (barmakla) göstərmək</i></p> <p><i>barmakla göstərmək (nişan verilmək)</i></p> <p><i>baş tərəfə keçirtmək</i></p> <p><i>baş üstündə yeri olmaq</i></p> <p><i>başə keçmək</i></p> <p><i>başda oturmaq</i></p> <p><i>başı uca olmaq</i></p> <p><i>başında papaq gəzdirmək</i></p> <p><i>bir yere yetişmək</i></p> <p><i>bütüin aləmə yayılmaq</i></p> <p><i>dağın başına çıxarmaq (qaldırmaq, qaldırıb qoymaq)</i></p> <p><i>etibar qazanmaq</i></p> <p><i>əli ... mərtəbəyə çatmaq</i></p> <p><i>gözündə böyümək (yüksəlmək)</i></p>

<p><i>hörmətə çatmaq</i> <i>xatir saxlamaq</i> <i>xatirini gözləmək (saxlamaq)</i> <i>xatirini istəmək</i> <i>xətir dərdindən xəstə yatmaq</i> <i>xətir qoymaq (saxlamaq)</i> <i>xatiri olmaq</i> <i>xatiri ... yanında əziz olmaq</i> <i>iki qat olmaq</i> <i>iki qat bükülmək (əyilmək, olmaq)</i> <i>ikram etmək (qılmaq)</i> <i>iltifat buyurmaq (etmək, eləmək, göstərmək)</i> <i>kiçiklik etmək (eləmək)/kiçikliyində qalmaq</i> <i>qabağında yeddi qat təzim etmək</i> <i>qarşısında baş əymək</i> <i>qarşısında yer öpmək</i> <i>qədir qiymətini bilmək</i> <i>ləyaqət gözləmək</i> <i>məhəl qoymaq</i> <i>üz sürtmək</i> <i>üzünə xoş baxmaq</i> <i>vəsi olmaq</i> <i>yerini vermək</i> <i>yolunu gözləmək (saxlamaq)</i> Toplam: 52 adet</p>	<p><i>gözündə qaldırmaq</i> <i>gücü dağlar yıxmaq</i> <i>hökmü keçmək</i> <i>hörmət qazanmaq</i> <i>hörmətə minmək</i> <i>xatiri xoş olmaq</i> <i>məqama çatmaq 1-(... nə (bir) məqama çatıb ki, ... nə yerə çatıb ki ...)</i> <i>şəni uca olmaq</i> <i>şərəf vermək</i> <i>şərəfyab olmaq</i> <i>uca tutmaq</i> Toplam: 39 adet</p>
<p>c) Cümle Biçiminde Olanlar <i>Allah ömür versin</i> <i>ərz olsun ...</i> <i>başım gözüm üstünə</i> <i>bir ayağınızın altına da baxsanız (baxın)</i> <i>hörmətin artıq olsun</i> <i>xoş gəlib, səfa gətirmisən/xoş gəlibsən (gəlmisən)</i> <i>zəhmət olmasa (olmazsa)</i> Toplam: 7 adet</p>	<p>c) Cümle Biçiminde Olanlar <i>göz üstə gəlib (gəlmisən)</i> <i>göz (gözüm) üstə (üstündə) yerin (yeriniz) var</i> <i>xətrindən keçməmək</i> <i>qılıncının dalı da kəsir, qabağı da</i> Toplam: 4 adet</p>
<p>Saygı-Hürmet İfade Eden Deyimler Toplam: 59 adet</p>	<p>İtibar-Saygınlık-Onur (Kazanma) İfade Eden Deyimler Toplam: 43 adet</p>

Kaynakça

- Aksan, D. (2006). *Türkçenin Zenginlikleri İncelikleri*. Ankara: Bilgi Yay.
- Aksan, D. (2009). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aksoy, Ö. A. (1963). Atasözleri, Deyimler. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 10, 131-166.
- Aksoy, Ö. A. (1988). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 1-2*. İstanbul: İnkılâp Kitap Evi.
- Alan, S. (2021). *Doğu Sahası Tarihî Türk Yazı Dillerinde Nezaket ve Saygı Bildiren Söz Varlığı*. (Doktora Tezi). Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.
- Altaylı, S. (2005). *Azerbaycan Türkçesi Deyimler Sözlüğü*. Ankara: Prestij Matbaası.
- Arat, R.R. (1947). *Kutadgu Bilig I*. (Metin). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (→KB)
- Arat, R.R. (1959). *Kutadgu Bilig II*. (Tercüme). Ankara: Türk Tarih Kurumu
- Arat, R.R. (1979). *Kutadgu Bilig III*. (İndex). (İndexi neşre hazırlayanlar: K. Eraslan - O. F. Sertkaya - N. Yüce). İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Arat, R.R. (2006). *Edib Ahmed B. Mahmud Yükneki, Atebetü'l Hakayık*. 3. Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (→AH)
- Ata, A. (1997). *Nāşirü'd-dīn bin Burhānū'd-dīn Rabgūzī, Kıyasü'l-Enbiyā (Peygamber Kıssaları) I*. (Giriş-Metin-Tıpkıbasım) II. (Dizin) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (→KE)
- Aya, A. (2013). *Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası, Giriş-Metin-Notlar-Dizin)*. 2. Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (→RKT)
- Aydın, E. (2012). *Orhon Yazıtları, Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları. (→KT)
- Abik, A. D. (1993). *'Alī Şīr Nevāyī'nin Risaleleri Tārīh-i Enbiyā ve Hükemā, Tārīh-i Mülük-ı 'Acem, Münşeāt*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. (→TEH, TMA, MÜN)
- Ayazlı, Ö. (2012) *Altun Yaruk Sudur VI. Kitap, Karşılaştırmalı Metin Yayını*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (→Suv VI)
- Aydemir, Hakan (2013). Die alttürkische Xuanzang-Biographie IX, Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Trankript von 468 Annemarie v. Gabain ediert, übersetzt und kommentiert, Otto Harrassowitz. (→HT IX)

- Berbercan, M. T. (2011). *Çağatayca Gülistan Tercümesi* (Gramer-Metin-Dizin). Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul. (→GT)
- Dankoff, R. ve Kelly, J. (1982-1985). *Maḥmūd al Kāšyarī. Compedium of Turkic Dialects (Dīwān Luḡāt at-Turk)*. Part I-III. Duxbury, Massachusetts: Harvard University. (Sources of Oriental Languages and Literatures. 7. Turkish Sources. VII.) (→DankKelly)
- Erbay, F. (2003). *Muḥammed bin Aḥmedü'z-Zāhid'e Ait Çağatayca Bir Fıkıh Kitabı (İnceleme-Metin-Sözlük)*. Yüksek Lisans Tezi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya. (→ÇFK)
- Ergin, M. (2018). *Dede Korkut Kitabı 1-2*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (→DK)
- Gökdayı, H. (2008). Türkçede Kalıp Sözcükler. *Bilig*, 44, 89-110.
- Hamilton, J. R. (2011). *Dunhuang Mağarası'nda Bulunmuş Buddhacılığa İlişkin Uygurca El Yazması*. Vedat Köken (Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (→İKPÖ)
- Hatiboğlu, V. (1981). *Türk Dilinde İkileme*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hengirmen, M. (1999). *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Engin Yayınları.
- Kaya, Ö. (1989). *Ali Şîr Nevâyî, Fevâidü'l-Kiber (İnceleme-Metin-Dizin)*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. (→FK)
- Kargı Ölmez, Z. (1988). *Şecere-i Terākime (Metin-Gramer-Dizin)*. Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. (→ŞT)
- Konur, E. (2015). Azerbaycan Türkçesinin Fonetik Özellikleri. *Edebi Yâd ve Sanat Akademisi*.
- Korkmaz, Z. (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2012). Dilimizdeki Sayın Sözcüğü Moğolcadan Alıntı Olabilir mi? *Türk Dili Dergisi*, 721, 11-23.
- Kormuşin, İ., E. Mozioglu, R. Alimov ve F. Yıldırım (2016). *Yenisey-Altay-Kırgızistan Yazıtları ve Kâğıda Yazılı Runik Belgeler*. Ankara: BilgeSu Yayınları. (→AltYAZ)
- Kök, A. (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM73 1v-235v/2) (Giriş-Metin-İnceleme-Metin-Dizin)*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. (→TİEM73)
- Köktekin, K. (2007). *Yusuf Emirî Divanı, Giriş, İnceleme, Tenkitli Metin, Sözlük, Tıpkıbasım*. Erzurum: Fenomen Yayınları. (→YED)
- Mütercim Âsım Efendi (2000). *Burhan-ı Katı*. (Hazırlayanlar M. Öztürk - D. Örs). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Ölmez, M. (1991) *Altun Yaruk III. Kitap (5. Bölüm)*, (Suvarnaphâsûtra), Ankara. (Türk Dilleri Araştırma Dizisi. 1.) (→Suv III)
- Pavet de Courteille, A. (1870). *El-lügatü'l Nevâiyye ve'l-İstişhādâtü'l-Çağatâiyye, Dictionnaire Turc Oriental*. Paris. MDCCCLXX. (→DTO)
- Radloff, W. (1893-1899). *Versuch eines Wörterbuchs der Türk Dialecte (Opat Slovarya Tyurkskih Nareçiy)*. T. I 1893, T. II 1899. Sanktpeterburg. (→OSTN)
- Röhrborn, K. (1991). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie VII*, Nach der Handschrift von Leningrad, Paris und Peking sowie nach dem Trankript von Annemarie v. Gabain, Otto Harrassowitz-Wiesbaden. (→HT VII)
- Röhrborn, K. (1996). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie VIII*, Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Trankript von Annemarie v. Gabain, Harrassowitz Verlag-Wiesbaden. (→HT VIII)
- Sağol, G. (1993). *Harezmi Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi (Giriş-Metin-Sözlük)*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul. (→HKT)
- Şeyh Süleymân Efendi Buhârî (1298). *Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî*. İstanbul: Mihrân Matbaası. (→ŞSSL)
- Tannen, D. ve Öztekin, P. C. (1981). Formulaic Expressions in Turkish and Greek. *Conversational Routine, Florian Coulmas* (der.) içinde, The Hague: Mouton, 37-54.
- Tekin, Ş. (1980). *Maitrisimit nom bitig. Die uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāsika-Schule*. 1. Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen. 2. Analytischer und rückläufiger Index. Berlin. (→BT IX)
- Tekin, T. (2010). *Orhon Yazıtları*. 4. Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türkay, K. (1988). *Bedâyi'u'l-Vasa'at (İnceleme-Metin-Dizin)*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. (→BV)
- Uçar, E. (2009) *Altun Yaruk V. Kitap*. Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir. (→Suv V)
- Uçar, E. (2013). *Uygurca Altun Yaruk Sudur IX. Tezginç (Diplomatik Neşir Usûlüyle Yayını Tercüme Açıklamalar ve Dizin)*. İzmir: Dinazor Kitabevi. (→Suv IX)
- Usta, H. İ. (1989). *XIII. Yüzyıl Doğu Türkçesiyle Yazılmış Kur'an Tefsirinin Söz ve Şekil Varlığı*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. (→AKT)
- Vardar, B. (1998). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: ABC Kitabevi.

- Wilkins, J. (2001). *Die Drei Körper des Buddha (Trikāya)*. Mit 208 Abbildungen auf IX Tafeln. Turnhout. (→BT XXI)
- Yakup, A. ve Knüppel, M. (2016). *Altuirische Aparimitāyus-Literatur und kleinere tantrische Texte*. Turnhout: Brepols. (→BT XXXVI)
- Yüce, N. (2014). *Ebul Kasım Carullah Mahmud bin Omar bin Muhammed bin Ahmed ez-Zamahşeri el-Hvarizmi, Mukaddimetü'l Edeb: Harizmi Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüşhası*. 3. Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (→ME)
- Yücel, B. (1995). *Bâbü'r Dîvânı*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları. (→BD)
- Yüceol Özezen, M. (2001). Türkçe Deyimler Üzerine Birkaç Söz. *Türk Dili*, 600: 869-879.
- Zieme, P. (1985). *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren*. Berlin. (→BT XIII)
- Zieme, P. (2000). *Vimalakīrtinirdeśa-sutra*. Edition alttürkischer Übersetzungen nach Handschriftfragmenten von Berlin und Kyoto. Mit einem Appendix von JORINDEEBERT: *Ein Vimalakīrti-Bildfragment aus Turfan*. Turnhout. (→BT XX)
- Zieme, P. (2005). *Magische Texte des uigurischen Buddhismus. Mit 208 Abbildungen auf 97 Tafeln*. Turnhout. (→BT XXIII)